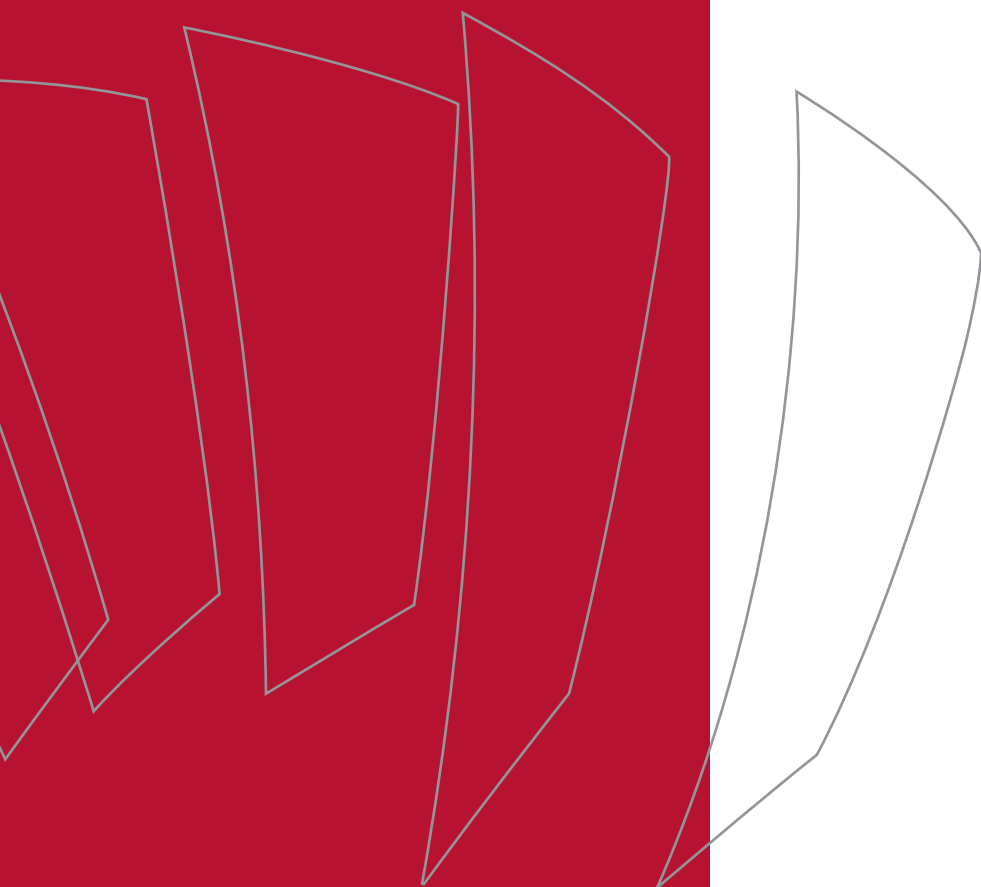

Sociologisk Forskning

nr 1 2009

Redaktör & ansvarig utgivare

Redaktör: Hedvig Ekerwald
sociologiskforskning@soc.uu.se
Ansvarig utgivare: Mikael Carleheden
mikael.carleheden@sam.oru.se

Grafisk produktion: RPform, Hallstahammar

Omslag: Pierre Bonmarin

Tryck: PRIMATryck, Hallstahammar

ISSN 0038-0342

Redaktionen

Hedvig Ekerwald (red.)

Fereshteh Ahmadi

Åsa Eldén

Bo Lewin

Sverre Wide

Redaktionsassistent

Maria Norberg

Adress

Sociologisk forskning
c/o Sociologiska institutionen
Uppsala universitet, Box 624
751 26 Uppsala
Tel. 018-471 11 94
Fax. 018-471 11 70

Sociologisk Forskning publiceras med stöd från Vetenskapsrådet.
Anvisningar till författare finns på Sociologförbundets hemsida
www.sociologforbundet.se samt på omslagets tredje sida.
Artikelförfattarna ansvarar själva för innehållet i respektive artikel.

Utgivningsdatum 2009

nr 1: v 10 nr 2: v 23/24 nr 3: v 40 nr 4: v 51

Sveriges Sociologförbund

är en fackligt och politiskt obunden intresseorganisation för sociologer med syfte att främja sociologins vetenskapliga utveckling och praktiska tillämpning. Som medlem i Sociologförbundet får Du bland annat förbundets egen tidskrift Sociologisk Forskning och den internationella tidskriften Acta Sociologica, som utkommer fyra gånger per år.

Vill du bli medlem?

Se Sociologförbundets hemsida www.sociologforbundet.se för information.
Från hemsidan kan Du också beställa lösnummer av Sociologisk forskning.

Sociologförbundets styrelse

Antoinette Hetzler, Lund, ordförande

Mikael Carleheden, Örebro, vice ordförande

Henrik Loodin, Lund, sekreterare

Erik Wesser, Kalmar, kassör

Ordinarie ledamöter: Ildikò Azstalos Morell, Uppsala, Lisa King, Södertörn,

Per-Olof Olofsson, Halmstad, Mattias Strand, Umeå, Malin Wreder, Karlstad.

Suppleanter: Roine Johansson, Östersund, Ulla Björnberg, Göteborg

Innehåll

Sociologernas relationsväv	3
Forskning med juridiska förvecklingar <i>Fredrik Bragesjö och Margareta Hallberg</i>	5
Att prata ihop sig i rätten <i>Ingrid Sahlin</i>	28
Europeisk familjelycka <i>Anders Hellström</i>	46
Ökat hot och våld i arbetslivet – en följd av förändrade arbetsförhållanden? <i>Kristina Jerre</i>	67
Survey Research and Sociology <i>Martin Bulmer</i>	90
Recensioner	96
Sociologförbundet har ordet	103

Utgivning våren 2009

Street Corner Society – den sociala strukturen i en italiensk-amerikansk slumstadsdel

William Foote Whyte Introduktion av fil.dr Oscar Andersson. Ingår i serien Chicagoskolan (se nedan). Cirka 550 sidor, ill., mjukpärm. Översättning: Rolf Larsson.

Skälens fångar. Organisering, kategorisering och förklaringar av hemlöshet

Marcus Knutagård Boken är författarens avhandling i socialt arbete vid Lunds universitet. Cirka 276 sidor, ill., hårdpärm.

Religion och politik. Mayafolkens kamp i Chiapas

Manfred Hofmann och Christina Hofmann Runquist Cirka 220 sidor, ill., mjukpärm.

Föreningsliv, delaktighet och lokal politik i det mångkulturella samhället

Bo Bengtsson och Clarissa Kugelberg (red.) Bokens ursprung är två forskningsprojekt om föreningslivets betydelse för politisk integration i det mångkulturella samhället. Nio forskare från skiftande discipliner (statskunskap, sociologi, kulturgeografi och kulturantropologi) medverkar i denna antologi. Cirka 400 sidor, mjukpärm.

Chicagoskolan

Sedan något år tillbaka ger Égalité ut svenska översättningar av ett urval av de klassiska etnografiska stadsdelstudier som publicerades av The University of Chicago mellan 1920- och 1940-talen under ledning av Robert E. Park och Ernest W. Burgess. Även monografier som givits ut senare, men som kan relateras till Chicagoskolans urbansociologiska tradition, ingår i vår serie. Égalité gav 2008 ut Nels Andersons *Hobon* och våren 2009 kommer William Foote Whytes *Street Corner Society*. År 2010 fortsätter vi med Frederic M. Thrashers *The Gang*. Samtliga dessa böcker inleds med en utförlig introduktion av Oscar Andersson, fil.dr i socialantropologi och författare till *Chicagoskolans urbansociologi* (se nedan under Backlist).

Backlist – ett urval

Villkorandets politik. Fattigdomens premisser och samhällets åtgärder – då och nu

Hans Swärd och Marie-Anne Egerö (red.) 333 sidor, hårdpärm, 2008. Utg. i samarbete med CSA.

Foucault – en introduktion

Roddy Nilsson 216 sidor, mjukpärm, andra tryckningen 2008.

Ali och den svenska rättvisan. Det första könsstämpningsmålet

Sara Johnsdotter 176 sidor, mjukpärm, 2008.

Chicagoskolans urbansociologi. Forskare och idéer 1892–1965

Oscar Andersson 412 sidor, mjukpärm, 2007. Ingår i serien Chicagoskolan.

Varför så olika? Nordisk bostadspolitik i jämförande historiskt ljus

Bo Bengtsson (red.), *Erling Annaniassen, Lotte Jensen, Hannu Ruonavaara & Jón Rúnar Sveinsson* 393 sidor, mjukpärm, 2006.

Vårdskandaler i perspektiv. Debatter om vanvård, övergrepp och andra missförhållanden inom äldreomsorg

Håkan Jönson 266 sidor, mjukpärm, 2006.

Hemlöshetens politik – lokal policy och praktik

Cecilia Löfstrand 376 sidor, mjukpärm. 2005.

I viljan att göra det normala. En kritisk studie av genusperspektivet i missbrukarvården

Tina Mattsson 277 sidor, mjukpärm, 2005, andra tryckningen 2009.

Från härbärke till egen bostad. Uppföljning av projektet H13 i Hannover sju år senare

Volker Busch-Geertsema 81 sidor, mjukpärm, 2005. Översättning och fackgranskning: Ingrid Sahlin.

Kvinnans plats(er) – bilder av hemlöshet

Catharina Thörn 272 sidor, mjukpärm, 2004.

Sexindustrin på nätet. Aktörer, innehåll, relationer och ekonomiska flöden

Sven-Axel Månsson och Peder Söderlind 156 sidor, mjukpärm, 2004.

Samverkan på spel. Rationalitet och frustration i nätverksstyrning och svensk stadsdelsförnyelse

Nils Hertting 379 sidor, mjukpärm, 2003.

ÉGALITÉ

Box 5158, 200 71 Malmö

E-post: info@egalite.se

www.egalite.se

Sociologernas relationsväv

Ny tid, ny redaktion. Lundaredaktionen har överlämnat stafettpippen till Uppsala. Vår nya redaktion har fått god starthjälp av förra redaktören Katarina Sjöberg och hennes redaktionsmedlemmar. Tack för det! Vi utmärker oss med ett nytt omslag men i övrigt är det konservatism som gäller. Vi vill behålla den goda kvaliteten och egenskapen att vara referee-tidskrift för att kunna tjäna som meriteringstidskrift för sociologer. Vi fortsätter också med det lundaredaktionen började med, nämligen gäst-kolumnen för inbjudna skribenter från vårt internationella nätverk.

Föreställningar, eller på engelska 'representations', har länge varit ett viktigt forskningsområde för sociologer. Det återkommer också i detta nummer genom analys av hur vetenskapen, rätten och politiken konstruerar föreställningar om 'hur det är'.

Ulrich Beck menar att forskarsamhället är demokratiskt inåt sett. Gentemot sina egna tillämpar det argumentets primat. Samtidigt vänder det en auktoritär sida utåt i förlitan på att vetenskaplig kunskap ses som den högsta kunskapen. Det auktoritära draget upplöses något med storleken på vetenskapens fält. Detta anknyter till den första artikeln, *Forskning med juridiska förvecklingar: om tolkningsflexibilitet i kontroversen om mässlingsvaccination och autism*. Den analyserar den vetenskapliga kontroversen om huruvida mässlingsvaccination skulle kunna ligga bakom det faktum att fallen av autism mångfaldigades på 1990-talet. Kontroversen ändade i att mässlingsvaccinet frikändes. Författarna frågar sig hur kunskapen använts i forskningens relation till det allmänna och ger två exempel, en rättegång i Stockholm där de oeniga forskarnas titlar verkar ha avgjort saken och en rättegång i USA, där själva innehållet i forskningsunderlaget bedömdes.

Därefter kommer *Att prata ihop sig i rätten*, en artikel som bygger på fyndet om nämndemäns motsägelsefulla syn. Nämndemän anser att det är bra att de själva jämför sina intryck och pratar ihop sig till en "sanning" medan det är felaktigt när vittnen gör samma sak. Materialet är fokusgruppsintervjuer med nämndemän i tingsrätter. Artikeln är ett bidrag till den sociologiska analysen av rättsväsendet.

Europeisk familjelycka har metoforiken kring EU till sitt objekt. Vad innebär det att EU-politiker i försöken att åstadkomma en politisk gemenskap bland de 27 medlemsstaterna framställer EU som en "familj"? Vilka föreställningar tillskrivs EU-gemenskapen som "den europeiska familjen"? Materialet är texter där familjemeta-

foren använts från EU-databasen Rapid med tal och andra dokument från Europeiska kommissionen.

Artikeln *Ökat hot och våld i arbetslivet – en följd av förändrade arbetsförhållanden? En studie utifrån de svenska Arbetsmiljöundersökningarna 1991–2005* visar att våldet på arbetsplatserna ökat. Frågan är om detta åtminstone delvis kan vara relaterat till arbetets inneboende egenskaper. Med logistisk regressionsanalys visas att svaret är ja och mer så för kvinnor än för män med samhällets könsmissiga arbetsdelning. Könskillnaden försvinner när ser på varje yrkesgrupp för sig.

Gästkolumnisten i detta nummer är professor emeritus Martin Bulmer, sociolog från University of Surrey. Han diskuterar surveyundersökningar och deras viktiga historia. En fråga han tar upp är om metodundervisningen på grund- och forskarutbildningen i sociologi tränar alla i den metodik sådana undersökningar kräver. En teoretisk utmaning för sociologer är att enas om hur sociologiska begrepp kan omvandlas till variabler som går att undersöka med enkät.

Det känns spännande och roligt att gå in som redaktör för Sociologisk Forskning! Plötsligt får man kontakt med sociologer och samhällsvetare från hela landet och från alla specialiteter inom ämnet. Forskningsfronten ligger i de manuskript som skickas in. Det känns som en spindelväv av ömtåliga kontakter som förbinder oss sociologer. Vi har undervisat eller blivit undervisade av varandra. Vi har bedömt eller blivit bedömda av varandra vid antagning till forskarutbildningen och vid ansökningar av tjänster, vi har bedömt varandras forskningsprojekt, manuskript till tidskrifter och förlag samt meriter för att bli docent eller professor. Vi har också förbundits genom att vi arbetat på samma arbetsplatser eller samarbetat i projekt eller arbetsgrupper över lärosätessgränserna. Vi har diskuterat sociologi i kafferum, på institutionsseminarier och på konferenser världen runt. Vi har druckit öl tillsammans, dansat och grälat och då och då har vi också älskat och hatat varandra. Betänk alla de tusentals relationer mellan sociologer som spunnits, gått av och spunnits på nytt! Det är min förhoppning av Sociologisk Forskning kan bidra till att väven blir stark.

Hedvig Ekerwald
Redaktör

Forskning med juridiska förvecklingar:

Om tolkningsflexibilitet i kontroversen om mässlingsvaccination och autism

Fredrik Bragesjö och Margareta Hallberg

Institutionen för idéhistoria och vetenskapsteori, Göteborgs universitet

Medical research with jurisdictional consequences: interpretative flexibility in the controversy over MMR vaccination and autism

Based on the empirical case of the controversy of MMR vaccination and autism around the turn of the millennium, this paper argues for the analytical importance of the concept of “interpretative flexibility”. As shown, this concept is useful not only for the small subfield of sociology of scientific knowledge (SSK) but also for the broader social sciences. First we analyse, by reference to interpretative flexibility, the initial dispute within medical research concerning evidence for and against a possible link between the measles component of the MMR vaccine and autism. In a second step we move beyond this traditional application of the concept, showing how the interpretative flexibility of the research results remains in society although consensus has been reached in the medical community. This further step is exemplified by two legal events, in Sweden and the US respectively. In both these cases the difficulties in providing uncontested evidence affected institutions and practices at great distance and with different outcomes. Our findings suggest the importance of not only applying the concept of interpretative flexibility to classical scientific laboratory disputes, but also connecting it to its societal manifestations.

Key words: sociology of science, interpretative flexibility, MMR, autism

Mot slutet av 1990-talet möttes västvärlden av ett plötsligt uppseglade motstånd mot en av dess mest etablerade rutiner: vaccination av småbarn mot smittsamma barnsjukdomar.¹ Den vaccination som sattes ifråga ges mot mässling, påssjuka och röda hund, och förkortas MPR (på engelska MMR). Vaccinationsmotståndet föreföll vara orsakat av en artikel publicerad i den medicinska tidskriften *The Lancet* 1998, där lä-

1 Denna händelse och dess effekter på forskning och samhälle har nyligen studerats i forskningsprojektet “Kontroversen om sambandet mellan mässlingsvaccination och autism: om den osäkra kunskapens problem och konsekvenser för allmänhet, media och experter”. Projektet har finansierats av Forskningsrådet för arbetsliv och socialvetenskap (FAS). Det har genomförts av vetenskapsteoretikerna filosofie doktor Fredrik Bragesjö och professor Margareta Hallberg, verksamma vid institutionen för idéhistoria och vetenskapsteori vid Göteborgs universitet. Forskningen har hittills avsatt ett flertal publikationer och sammanfattas i boken: *I forskningens närhet* (kommande 2009).

karen och tarmspecialisten Andrew Wakefield med medförfattare beskriver barn som utvecklat autism i anslutning till att de vaccinerats med MPR. Vid en viss ålder, som sammanföll med tidpunkten för vaccinationen, hade barnen uppvisat symtom som diarré och buksmärtor samtidigt som de förlorat tidigare kognitiva och sociala förmågor. Wakefield och kolleger menar att "an inflamed or dysfunctional intestine may play a part in behavioural changes in some children" (Wakefield et al 1998, 639).

Artikelförfattarna misstänkte att buk- och tarmproblemen härrör från mässlingsvirus som hittats i buken på barnen. Att barn bär på mässlingsvirus kan, menade de, i sin tur vara ett resultat av vaccination. Författarna betonar emellertid att de inte har funnit en kausal koppling mellan MPR-vaccinationen och det syndrom som de beskriver.

Artikeln kommenterades så gott som omedelbart av massmedier runt om i världen. Snabbt därefter började oro uppstå och spridas bland föräldrar som antingen just hade låtit vaccinera sina barn eller stod i begrepp att göra det. Fanns det anledning att misstänka ett samband mellan mässlingsvaccinationen och autism? Borde föräldrar avstå från vaccination eller åtminstone avvakta ytterligare besked innan MPR injicerades? Den osäkerhet som uppstod ledde efterhand över i en nedgång i vaccinationsfrekvens i de flesta länder i västvärlden och särskilt i vissa regioner. En omfattande debatt bröt ut och en kontrovers var under uppsegling.²

Från medicinskt håll och på myndighetsnivå vidtogs omedelbart olika åtgärder som syftade till att återställa förtroendet för vaccinationen. Efter några år stabiliserades situationen och vaccinationsfrekvensen började åter öka. I nuläget är antalet barn som vaccineras mot mässling i Sverige lika stort som före den turbulens som följde på Wakefields artikel.³

I den här artikeln visar vi dels att det osäkra kunskapsläget i förhållande till vaccinationer uppkom till följd av begränsningar i forskningens metoder och hur detta skedde, dels vilka konsekvenser osäker kunskap kan få för samhälleliga processer. Analysen av vetenskapens metodologiska begränsningar görs i förhållande till två studier som i efterföljden till Wakefields artikel har blivit mycket uppmärksammade. De samhälleliga konsekvenserna illustreras av två juridiska processer, en svensk och en

2 Vad som utgör en vetenskaplig eller vetenskapsbaserad kontrovers kan förstås diskuteras (se t.ex. Brante 1990, 1993). För en presentation och diskussion av kontroversbegreppet och kontroversstudier, se Hallberg och Bragesjö 2003. Vi menar att det empiriska fallet som här studerats har flera likheter med andra tidigare studerade kontroverser: oenigheten har utsträckning i både tid och rum (i olika former fortgår den än idag och är inte begränsad till någon lokal kontext), aktörer i forskarvärlden är centrala för förloppet, aktörer utanför forskarvärlden engageras, nya rön övertygar sällan kontroversens parter.

3 Enligt statistik från barnavårdscentralerna insamlad i januari 2008 (på barn födda 2005), uppgick andelen barn som hade vaccinerats med MPR till 96,2 procent (Smittskyddsinstitutet 2008). Det har skett en successiv återhämtning efter 2001 till dagens nivåer. Intressant att notera är emellertid att det existerar stora regionala och kommunala skillnader i vaccinations-täckning. I vissa områden (som i Södertälje och delar av Jämtlands län) är täckningen fortfarande så låg att epidemier kan inträffa.

nordamerikansk, som hanterat det konstaterat osäkra kunskapsläget på motsatta sätt. För att analysera grunderna till och konsekvenserna av osäkerheten använder vi begreppet tolkningsflexibilitet.

Tolkningsflexibilitet, ett vetenskapssociologiskt begrepp som beskrivs mer ingående i nästa avsnitt, implicerar att samma data kan uppfattas på divergerande sätt. När forskare drabbar samman och har olika synsätt i en viss fråga, förklaras det ofta med skilda teoretiska utgångspunkter, något som givetvis också ofta är fallet; en sociologisk eller psykologisk teori skiljer sig till exempel från en biologisk, vilket har gett upphov till många dispyter i synen på människan och hennes situation. Men tolkningsflexibilitet används inte främst för att visa på djupgående teoretiska skillnader utan för att tydliggöra att forskare, som med små variationer omfattar samma grundläggande teori, bedömer data – dess status, relevans och epistemologiska betydelse – på divergerande sätt utan att någondera avviker från gängse vetenskaplig metod. En viktig fråga är till exempel huruvida data som produceras inom en given teoretisk plattform ger stöd eller ej åt en aktuell hypotes. Det betyder vidare att forskare, trots att de anammar i stort sett samma teoretiska ram, kan hamna i konflikter och kontroverser. Tydligast visar sig detta i experimentella vetenskaper men ett liknande mönster kan spåras också i andra fall där olika tolkningar av vad som inträffat, hur och varför kan hamna på kollisionkurs.

Vårt övergripande syfte är att demonstrera betydelsen av tolkningsflexibilitet. Till skillnad från den vetenskapssociologiska forskning som framför allt uppehållit sig vid experimentella datas tolkningsflexibilitet, och alltså fokuserat på inomvetenskapliga förhållanden, visar vi på förbindelsen mellan osäker kunskap, flexibla tolkningar och samhällliga processer. Den osäkerhet som initialt präglar en vetenskaplig tvist kan leva kvar i både vetenskap och samhälle långt efter att oenigheten synbarligen vederlagts, som i fallet med de här beskrivna rättsliga processerna. Vi menar att rörelsen från tolkningsflexibilitet i vetenskapen till dess samhällliga manifestation är ett intressant samhällsvetenskapligt studieobjekt.

Epidemiologin och den kliniska medicinen: tolkningsflexibilitet

Det var den brittiske sociologen Harry Collins som utvecklade och först kom att tillämpa begreppet tolkningsflexibilitet (Collins 1981). Collins verkar inom den tradition som på svenska brukar kallas för vetenskapssociologi, men som mer korrekt betyder ”sociologi om naturvetenskaplig kunskap” (sociology of scientific knowledge) (Bloor, Barnes och Henry 1996; Jasanoff 2004). I studier av naturvetenskapliga kontroverser är det enligt Collins vetenskapssociologins uppgift att avslöja den oundvikliga öppenheten i tolkningen av vetenskapliga resultat, för om endast en tolkning vore möjlig skulle inte heller kontroverser inom vetenskapen uppkomma. Collins (1993) har illustrerat tolkningsflexibilitet genom att referera till den välkända dispyten mellan de två 1800-talsnaturvetarna Pasteur och Pouchet, som försökte avgöra sin oenighet genom experiment. Det visade sig dock omöjligt att lösa konflikten just på grund av det slags öppenhet i tolkningen av evidensen som Collins uppmärksammar och

kontroversen mellan dem pågick i årtal. Experimenten utfördes till exempel inte helt identiskt, både luften och materialet kontaminerades av osynliga partiklar, observationerna var inte fulländade trots att de båda vetenskapsmännen arbetade på gränsen av sin förmåga och utan avsteg från accepterad vetenskaplig metod.

Paradexemplet på tolkningsflexibilitet återfinns annars i Collins numera klassiska studie av mottagandet av Joseph Webers forskning och den kontrovers som uppkom kring frågan om gravitationsvågor verkligen hade upptäckts (Collins 1992[1985]; Collins 2004). En bakgrund till kontroversen finns i Albert Einsteins relativitetsteori, som antas kunna förutsäga att det bildas så kallade gravitationsvågor av himlakropparnas rörelser. Enligt teorin borde vågorna vara mycket svaga och därmed svårupptäckta på jorden och ingen hade heller lyckats bekräfta vågornas existens före 1969. Då rapporterade dock Weber oväntat att han lyckats göra just detta. Han hävdade därtill att vågorna var betydligt kraftigare än vad som tidigare antagits.

I dag har Webers forskning närmast unisont avfärdats av kolleger inom fysiken; ingen har lyckats upprepa de experiment han utförde för att kunna bekräfta studien. Visserligen fortsätter man alltså att leta efter gravitationsvågor men det som intresserar Collins är hur och varför Webers forskning avfärdades av hans forskarkolleger. Till att börja med var forskarna oeniga om huruvida gravitationsvågor är verkliga eller inte, och då fanns följaktligen en öppenhet i forskarsamhället för olika tolkningar av data. Öppenheten rådde dock bara fram till en given punkt. Därefter, av taktiska och strategiska skäl, forcerade forskarna fram en intern överenskommelse om hur data skulle tydas. Så småningom etablerades en bestämd mening, eller stängning, av det fenomen eller de data som man var oense om.

Collins intresserar sig således för vilka mekanismer som slutgiltigt avgör eller upphäver den flexibilitet vad gäller tolkningar av data, som experimentella vetenskaper vanligen uppvisar i en inledningsfas. Han menar att det är vetenskapssociologens uppgift att påvisa sådan flexibilitet och försöka förstå vad det är som i praktiken bestämmer vilken tolkning som kommer att bli rådande.

Tolkningsflexibilitet aktualiseras ofta inom experimentvetenskaperna när ett tidigare experiment ska upprepas. Då måste nämligen en bedömning göras av när experimentet ska betraktas som replikerat. Vad måste ingå och hur stor anpassning kan tillåtas för att resultaten ska betraktas som likvärdiga dem från andra experiment? Vetenskapssociologisk forskning har visat hur notoriskt svårt det är att upprepa komplicerade experiment, det vill säga att åstadkomma identiska laborationsförhållanden och att helt kontrollera tekniska och miljömässiga variabler.

Steven Yearley noterar följande i en tillbakablick på betydelsen av begreppet tolkningsflexibilitet för vetenskapssociologin:

There is both a point of principle and a practical issue here. The point of principle is that there can never be strictly logical grounds for forsaking a theory. It might always turn out that some hitherto overlooked factor or some to-date untried experiment would surface and resurrect the theory [...]. The practical point is that even minor differences in experimental design can keep a controversy going for many years since both

sides can typically continue to provide evidence in support of their own view or against their opponents. (Yearley 2005, 30)

Som vi ska se nedan i relation till MPR-kontroversen fanns tolkningsflexibilitet inom medicinsk laboratorieforskning när man försökte göra reda för experimentella data. Men flexibilitet förekom också i de diskussioner om evidens som följde på publiceringen av en numera mycket inflytelserik epidemiologisk studie av danska barn. I det senare fallet gällde inte striden tolkningen av laboratorieresultat utan vilka slutsatser som statistiskt underbyggda argument tillåter.

Laboratorieforskning och John O'Leary et al

Låt oss börja med att påvisa tolkningsflexibilitet inom medicinsk laboratorieforskning. Här finns en tydlig parallell till Collins exempel från fysiken då avancerad testutrustning är involverad. Andrew Wakefield, som var huvudförfattare till den omtalade artikeln i *The Lancet* 1998, blev kort därefter genom kollegan professor John O'Leary indragen i en vetenskaplig dispyt rörande kliniska fynd. O'Leary påbörjade nämligen ett samarbete med Wakefield och andra forskare och läkare vid det sjukhus där Wakefield tjänstgjorde och undersökte mag- och tarmvävnad från 91 barn som diagnostiserats med autism. I 75 av dessa prov (det vill säga 80 procent) fann man spår av mässlingsvirus. I den kontrollgrupp om 70 icke-autistiska barn som undersökts återfanns mässlingsvirus i endast fem fall. Resultaten publicerades gemensamt av O'Leary och Wakefield (O'Leary et al 2002).

Problem uppstod när experter på uppdrag av läkemedelsföretag och drabbade föräldrar reanalyserade de prov som forskarna undersökt. Man kunde inte få fram samma testresultat, och därmed inte bekräfta O'Learys och hans medarbetares fynd (Deer 2004a, 2004b). Ytterligare granskning inleddes och misstankar om att proverna kontaminerats restes. Det stod klart att mässlingvirus hade funnits i det laboratorium där apparaturen som användes ställdes in. Kritikerna menade att virusets starka smittoegenskaper skulle ha överförts till laboratorieproverna från barnen och alltså gett felaktiga resultat. När argumenten presenterades för O'Leary förnekade han bestämt att en sådan kontaminering kunnat inträffa; mässlingsvirus i labbet hade hållits separerade från proven från barnen, till och med i olika byggnader. Vidare menade han att om kontaminering skett borde även kontrollgruppen uppvisat motsvarande mängd mässlingsvirus. Man var alltså oeniga om vad de divergerande testresultaten berodde på. Medan kritikerna vidare hävdade att O'Leary övertolkat resultaten försvarade denne sig med att olika inställning av mjukvaran till apparaturen hade använts (Deer 2004b). Den apparat som stod i fokus var en TaqMan PCR, som tydliggör DNA-sekvenser.

Exemplet pekar på de problem som klinisk laboratorieforskning har med att presentera entydiga resultat. Svårigheterna att upprepa vetenskapliga experiment är avsevärda just på grund av lokala variationer i testmiljöerna, avancerad teknik, olika mjukvaror och inte minst mänskliga bedömningar. Den medicinska laboratorieforskningen utgör härvidlag ett utmärkt exempel på det fenomen som vetenskapsocio-

login uppmärksammat: nya data är sällan entydiga utan kräver tolkningar och bedömningar i flera olika moment. Följden är, inte minst i samband med nya studier, att det många gånger föreligger osäkerhet kring vad forskningsresultaten betyder och huruvida de stöder en aktuell hypotes eller ej. Konsensus, det vill säga en gemensam uppfattning om resultatens innebörd, uppnås först efter en tids förhandlingar och diskussioner.

Därtill visar exemplet hur laddade sådana här samarbeten och studier kan bli på grund av att resultatet av dem också kan tolkas på olika sätt. När O'Leary insåg effekten av uppmärksamheten och granskningen av samarbetet med Wakefield, förklarade han i ett pressmeddelande att någon koppling mellan mässingsvaccinet och autism aldrig hade gjorts; studien behandlar endast förekomsten av mässingsvirus i tarmen och dess eventuella koppling till en inflammatorisk tarmsjukdom. Det stämmer att MPR aldrig nämns i artikeln, men vid ett framträdande för den amerikanska kongressen i juni 2002 menade Wakefield att O'Learys resultat stödde hans egna. O'Leary har dock vid flera tillfällen tillbakavisat en sådan tolkning av hans data (Deer 2004c). Samarbetet mellan Wakefield och O'Leary avbröts, kan man hävda, som en följd av deras olika tolkningar av materialet.

Idag är den utbredda uppfattningen bland etablerad medicinsk expertis att både Wakefields originalartikel och uppföljningen av Wakefield och O'Leary utgör tveksam forskning som inte kan godtas som evidens för ett samband mellan mässingsvaccinet och autism. Vår poäng är inte att säga motsatsen utan att visa att denna slutsats inte är bestämd endast av existerande data utan att forskare med likartade teoretiska utgångspunkter kan dra vitt skilda slutsatser från samma material. Evidens står mot evidens, argument mot argument, invändning mot invändning utan att tillämpning av vedertagen vetenskaplig metod ensam kan avgöra till den ena eller andra sidans favör.

Epidemiologin och K M Madsen et al

Utöver klinisk laboratorieforskning förekommer, som vi redan berört, även epidemiologisk forskning i dispyten kring MPR-vaccinationen. Epidemiologi definieras som läran om "sjukdomars förekomst och orsaker i befolkningen och utnyttjandet av dessa kunskaper i det förebyggandet arbetet" (Giesecke 2003, 34). Målet är att förebygga ohälsa i samhället genom att kartlägga risker och orsaker till sjukdom. Epidemiologin undersöker alltså inte den enskilda patienten utan studerar sjukdomsfallens mönster och orsaker i befolkningen.⁴ I relation till våra vetenskapsteoretiska utgångspunkter är det intressant att notera att tolkningsflexibilitet också återfinns inom epidemiologin.

4 Inom den moderna epidemiologin skiljer man mellan flera grundtyper av forskning. Johan Giesecke (2003) identifierar tre former av epidemiologi: deskriptiv, analytisk och åtgärdsepidemiologisk forskning. Den deskriptiva ansatsen försöker att klargöra förekomsten av en sjukdom i en befolkning: hur många drabbas till exempel av en sjukdom, vilken typ av personer och regioner är mest utsatta och hur förändras dessa mönster över tid? Den analytiska försöker förstå och förklara den deskriptiva forskningens resultat: här handlar det alltså om att →

I fallet med MPR-vaccinationens eventuella skadeeffekter är epidemiologins uppgift att dels införskaffa data om antalet rapporterade fall av tarm- och autismproblem i en given population, dels undersöka huruvida en eventuell ökning sammanfaller med introduktionen av nämnda vaccin i populationen.⁵

En av de viktigaste, mest omfattande och citerade av de epidemiologiska studier som publicerades de kommande åren är Kreesten Meldgaard Madsen och medförfattares från november 2002. Artikelnen publicerades i den ansedda tidskriften *The New England Journal of Medicine*. Den baserades på en retrospektiv kohortstudie av alla barn födda i Danmark mellan januari 1991 och december 1998. Födelsedata hämtades från danska folkbokföringsregistret; uppgifter om barnens vaccinationsstatus från Sundhedsstyrelsen (motsvarande svenska Socialstyrelsen) medan data om registrerad diagnostiserad autism hämtades från det danska psykiatriska centralregistret.

Under de nästan åtta år som studien omfattade hade drygt 537 000 barn fötts i Danmark och ingick i kohorten. Av dessa hade 82 procent, eller över 440 000, fått MPR-vaccinationen. Det danska psykiatriska centralregistret hade bokfört 316 fall av autism ("autistic disorder") och 422 fall med andra autistiska problem ("autistic-spectrum disorders").

Baserat på studien menar författarna att det finns tre starka argument som talar emot en kausal koppling mellan MPR-vaccination och autism: 1) risken för autism är lika stor i den vaccinerade gruppen som den ovaccinerade; 2) antalet autismfall är konstant under perioden; 3) varken autism eller autistiska besvär kan associeras med MPR-vaccinationen (Madsen et al 2002, 1480).

Kopplingen mellan vaccination och autism har med stöd i denna och andra epidemiologiska studier dementerats av såväl WHO som amerikanska National Institutes of Health (NIH) och svenska Smittskyddsinstitutet. Det är emellertid intressant att

→ eftersöka orsaker. Varför ser det ut som det gör, varför återfinns fler sjukskrivna i vissa regioner och socialgrupper än i andra och så vidare? Här undersöks om det finns goda skäl att misstänka ett samband mellan utsättande av en viss(a) faktor(er) och förekomsten av en viss sjukdom. Om vi exemplifierar detta med hjärt-kärlsjukdomar samlar den deskriptiva epidemiologen in data om antalet hjärt-kärlproblem i en population medan den analytiska epidemiologen undersöker om variationer i den rapporterade populationen kan sättas i samband med exempelvis stor alkoholförbrukning eller tobakskonsumtion. Utöver den analytiska och deskriptiva forskningen finns också åtgärdsepidemiologin som studerar utfallet av olika former av ingripanden och förändringar i samhällskroppen för att förbättra folkhälsan, till exempel genom att eliminera eller minska en specifik riskfaktor.

5 Redan i en kommentar från 1998 till Wakefield et al presenteras argumentet att miljoner människor världen över har vaccinerats mot mässling bevisligen utan att autism utvecklats (Chen och De Stefano 1998). Flera epidemiologiska studier har visat detsamma. I den första större analysen från 1999 presenterar Brent Taylor med kolleger resultat som talar mot en kausal koppling. De menar att det inte var fråga om en markant ökning av autismfallen efter införandet av MPR-vaccinet (Taylor et al 1999). De kommande åren genomfördes ytterligare epidemiologisk forskning som slog fast att vaccinet inte bidrar till autismutveckling (för ett urval, se Afzal et al 2000; Dales et al 2001; Fombonne och Chakrabarti 2001; Kaye et al 2001; Miller et al 2001; Petrovic et al 2001).

forskare och läkare från olika håll och med skilda förankringar i den medicinska världen har delade meningar om evidensen hos dessa studier.

Studien av Madsen et al 2002 fick nämligen snart kritik från flera håll. Ett antal invändningar har till exempel publicerats i *New England Journal of Medicine*, samma tidskrift som tryckte Madsens artikel. Kritikerna menar bland annat att studien inte utgör ”stark evidens” mot en koppling mellan autism och MPR-vaccinet.⁶

Walter O Spitzer, forskare och läkare verksam vid McGill University i Kanada, menar att ”The power of the current study was high [...] but misleading” (Spitzer 2003, 951). Han hävdar att så många som 50 000 barn, även i ljuset av Madsens forskningsresultat, skulle kunna vara drabbade av sjukdom som utlösts av MPR och hoppas att ytterligare studier kan utesluta detta.

En annan läkare, Michael E Mullins vid Washington University School of Medicine i St Louis, sammanfattar sin kritik i tre punkter:

First, the use of person-years instead of persons in the analysis magnifies the weight of the early cases (when the prevalence of autism was relatively low) and minimizes the weight of the later cases (when the prevalence was five times that in the early period). Second, the mean ages at diagnosis were 51 months for autism and 63 months for other autistic-spectrum disorders. A child born early in the study period had a higher likelihood of receiving a diagnosis than a child born later in the study period. Finally, children in the unvaccinated group underwent a mean of 5.0 years of follow-up (482,360 person-years for 96,648 persons), as compared with 3.7 years in the vaccinated group (1,647,504 person years for 440,655 persons). This discrepancy also reduced the likelihood that autism would be detected in a vaccinated child as compared with an unvaccinated child. (Mullins 2003, 952)

Detta leder honom till slutsatsen att Madsen med flera överskattar sina resultats betydelse och gör deras konklusion för långtgående.

Tolkningsflexibilitet i Collins mening, som vi alltså kunde påvisa i fallet med O’Learys experimentresultat, är här inte lika uppenbar. Det rör sig emellertid om forskare verksamma inom det medicinska området som är oense om innebörden i och betydelsen av de data som fås fram. Precis som i fallet med laboratorieforskningen föreligger oenighet om hur den aktuella studiens evidens ska bedömas. Också mot denna enormt omfattande och till synes övertygande epidemiologiska studie är det således

6 Andrew Wakefield är en av kritikerna. Han angriper epidemiologin och hävdar att den hypotes som han själv håller för trolig inte undersöks. “Hypothesis testing at the population level must adjust for cofactors that might influence the response to MMR — an impossible task, perhaps, given infants’ increasing exposure to mercury in vaccines. Answers may be found only in detailed examination of each child” (Wakefield 2003, 952). Att Wakefield, efter fem års strid för sin forsknings upprättelse inte håller med om Madsens slutsatser är knappast förvånande. Av psykologiska och sociala orsaker kan det helt enkelt vara omöjligt att erkänna sina resultat som vederlagda. Det är därför av större vikt att också andra medicinare har invändningar mot studien.

möjligt att komma med invändningar. Trots den kan man till exempel hävda att somliga underkategorier av barn kan ha en förhöjd risk att utveckla autistiska symtom efter det att de vaccinerats mot mässling. Den studie som av många betraktas som definitiv evidens är inte heller invändningsfri utan i behov av tolkning.

Detta innebär att inte bara den forskning som idag ses som undermålig, det vill säga Wakefields och O'Learys kliniska laboratoriestudier, bygger på tolkningsflexibel evidens utan att detsamma gäller för den forskning som numera oftast citeras som den som med auktoritet kullkastat hypotesen om en koppling mellan MPR-vaccinet och utvecklingen av autism.

Metoder, osäkerheter och evidens i medicinsk forskning

Hur är då det möjligt att forskarna tolkar data på olika sätt och att de dessutom vidmakthåller sin egen ståndpunkt trots tillsynes motstridande evidens? Ett första svar ges av Madsen själv när han kommenterar sina kritiker:

All effect measures have a set of confidence limits that vary in width and credibility according to the size and quality of the study. We do not claim to have proven that MMR vaccination can never cause autism. We can state only that we find nothing in our data to support the hypothesis that MMR causes autism. We cannot rule out the existence of a susceptible subgroup with an increased risk of autism if vaccinated, but such a subgroup must be small. Even if such a hypothetical subgroup exists, its members may be better off receiving the vaccine, when all the risks and benefits are taken into consideration. (Madsen 2003, 953)

Madsen pekar alltså på en metodologisk begränsning i den stora danska epidemiologiska studien, som faktiskt gör det möjligt att fortfarande hävda att MPR-vaccinationen kan orsaka autism. Epidemiologerna kan med säkerhet säga att om MPR orsakar autism så tycks det ske ytterst sällan. De kan däremot inte hävda, eftersom de inte undersökt och kontrollerat samtliga barn eller subgrupper av barn, att MPR aldrig har utlöst eller i framtiden kommer att utlösa autism. Det blir således en fråga om sannolikhet. Utifrån epidemiologiska data är risken liten men inte noll. I sin förlängning innebär detta att det kan existera mindre grupper av barn i samhället som, på grund av vissa fysiologiska förutsättningar, utvecklar autism till följd av MPR-vaccination.

Problemet gäller allmänt för denna typ av populationsstudier och är inte unikt för fallet med MPR-vaccination och autism (se Stratton et al 2001; Taylor et al 1999, 2026). Lite ironiskt betyder det att även om MPR-vaccination aldrig har orsakat autism eller problem associerade med autismspektrumtillstånd, tillåter inte epidemiologins metod att hävda det.

Kliniskt baserad laboratorieforskning utförs på annat sätt än epidemiologiska studier genom att enstaka barn undersöks. Målet här är att utröna om det finns en koppling mellan vaccination och utveckling av autism i enskilda fall. För att sådan forskning ska vara evidensmässigt övertygande behöver man följaktligen hitta något fall där MPR på goda grunder kan antas ha orsakat autism. Att epidemiologiska studier

inte visat någon koppling innebär inte några principiella vetenskapliga problem för laboratorieforskningen, bara att det sannolikt blir svårt att hitta individer där detta hänt. Även sådana laboratoriestudier har utförts. Bland annat rapporterade en amerikansk studie högre halter av antikroppar mot mässling hos autistiska barn än hos icke-autistiska (Singh et al 2002; se även Kawashima et al 2000). Dessa studier har dock inte kunnat styrka att MPR-vaccin leder till autism. Forskarna har istället pekat på att omständigheterna kring mässlingsvirusets förekomst hos autistiska barn indikerar att området måste utforskas mer.

Varken den kliniska medicinen eller epidemiologin kan alltså invändningsfritt argumentera för sina slutsatser. Många av de problem som berördes i avsnittet om O'Learys studie är svåra, om inte omöjliga, att komma tillrätta med. Hur ska man till exempel kunna bevisa att det föreligger en kausalitet mellan förekomsten av mässlingsvirus i mag- och tarmsystemet på ett enskilt barn och utvecklingen av autism? En oändlig mängd variabler måste hanteras och kontaminerande faktorer elimineras. Bara det faktum att alla forskare numera tycks övertygande om att viruset inte ensamt kan orsaka problemet utan måste kopplas till andra, genetiska eller miljömässiga bidragande faktorer gör sådana bestämda slutsatser närmast omöjliga.

2.4 Stängning och öppenhet - samtidigt

Kunskapens osäkerhet och de medförande svårigheterna med dess tillämpning kan också, vilket är viktigt när det gäller frågan om spridningen till medier och allmänhet, användas och exploateras av andra aktörer med intressen i kontroversen. Tillämpningen av medicinsk vetenskap kan aldrig garantera riskfrihet (Beck 2000). När väl osäkerhet och oro fått fäste hos allmänheten har därför beslutsfattare och praktiker svårt att avvisa påpekanden om möjliga bieffekter av en viss medicinsk åtgärd utan att ge sig in i esoteriska teoretiska diskussioner om sannolikhet.

Många vetenskapare har tillsammans med myndighetsföreträdare bedömt – i varje fall som ett socialmedicinskt budskap – att epidemiologisk forskning utplånar den osäkerhet som i enlighet med begreppet tolkningsflexibilitet inte går att eliminera. När redaktören för tidskriften *The Lancet* i ett radioprogram får frågan om vaccinet är säkert svarar han "Absolutely safe" (Horton 2004, 46f). När den svenska expertmyndigheten med ansvar för smittskydd besvarar frågan "Kan mässlingvirus i MPR-vaccinet orsaka kronisk tarmsjukdom och autism?" ges svaret "Nej." (Smittskyddsinstitutet 2007a). I en bedömning av den aktuella forskningen skriver samma svenska myndighet att i "Storbritannien, Danmark och Finland har det gjorts stora epidemiologiska studier där man har jämfört förekomsten av autism före och efter införandet av MPR-vaccination i respektive land. Inte i någon studie har man hittat något samband mellan vaccinationen och utveckling av autism" (Smittskyddsinstitutet 2007a). I en intervju med Patrick Olin på Smittskyddsinstitutet framkommer att han är mycket medveten om svårigheterna att svara så förenklat och definitivt, men undrar samtidigt om det är möjligt att bedriva smittskyddsarbete utan sådana generaliseringar (Olin 2006).

Vetenskapligt och på myndighetsnivå är numera den osäkerhet som fanns under

några år borta; den tolkningsflexibilitet som en gång var uppenbar är nu stängd. Från dessa källor är budskapet klart och tydligt: Wakefield hade fel. Han själv och medförfattarna står dock fortfarande bakom de forskningsresultat som publicerades 1998 (även om tolkningarna av dem enligt majoriteten av forskarna var för långtgående), och de tycks alltså också ha fått visst stöd av några andra kliniska forskargrupper. Medan myndigheter och epidemiologer stängt kontroversen genom sina bedömningar, har Wakefield och ett antal andra kliniker försökt hålla den öppen genom att hänvisa till behovet av än mer forskning. Epidemiologin, trots sina metodologiska och logiska begränsningar att egentligen alls besvara ”kan”-frågan, har blivit vetenskapen som både ska och kan beforska denna fråga. Studier på populationsnivå får företräde framför kliniska studier i myndigheternas bedömningar. Epidemiologin blir ett redskap för ett effektivt och ansvarsfullt smittskyddsarbete. Detta gör att eventuella metodologiska begränsningar får stå tillbaka i officiella sammanhang.

I andra kontexter, till exempel bland föräldraföreningar som har engagerat sig i debatten, utnyttjas emellertid denna spänning mellan ”kan”-frågan och tolkningsflexibiliteten fortfarande. För dessa grupper är den osäkerhet och rådvillhet som en gång fanns men som försvunnit i den officiella historieskrivningen närvarande och verklig. Så sent som i mars 2006 publicerade David Thrower en omfattande genomgång och kritik av existerande epidemiologisk forskning (Thrower 2006). Han påpekar att Madsen med flera tycks underkänna alla tidigare studier på befolkningsnivå, bland annat de vanligen refererade av Taylor och Peltola, när de skriver: ”No studies have had sufficient statistical power to detect an association” (Madsen et al 2002, 1477). Madsens egen studie kritiserar för att den inte skiljer mellan olika former av autism och Thrower poängterar att epidemiologin är oförmögen att uttala sig om huruvida de autismdrabbade barnen bär på mässlingsvirus i mag- och tarmsystem. Dessutom kritiserar urvalet (Thrower 2006, 322f). Även om denna typ av inlägg förekommer alltmer sällan, används fortfarande möjligheten till tolkningsflexibilitet av vissa aktörer.

Om den kontrovers som funnits på vetenskaplig nivå för närvarande får anses avslutad genom den epidemiologiska forskningens dominerande ställning och myndigheternas bestämda budskap, så är den alltså inte avslutad bland föräldrar och språkrörare i samhället. Kontroversen är samtidigt både stängd och öppen.

Vaccinationsfrågan har både historiskt och i vår samtid visat sig ha en uppenbar social laddning som gör den svårbemästrad för såväl samhällets medborgare som myndigheter, beslutsfattare och praktiker (se Bragesjö och Hallberg, kommande 2009). En starkt bidragande orsak till detta är den tolkningsflexibilitet som karaktäriserar forskningen. Interaktionen mellan osäker kunskap och samhälle blir därför ett relevant samhällsvetenskapligt studieobjekt (Beck 2000). Nästa avsnitt demonstrerar detta genom att två juridiska processer beskrivs och jämförs.

Juridik, expertis och tolkningsflexibilitet

I kölvattnet på MPR-händelserna har flera rättegångar, juridiska förhandlingar och stämningar ägt rum, både i Europa och USA. Här aktualiseras kunskapens osäkerhet som vi diskuterat ovan. Det intressanta är att man hanterat de rättsliga processerna på olika sätt, i olika kontexter, med olika resultat. Båda fallen handlar om autismdiagnoser och barnvaccination, dock ej endast om mässlingsvaccinet.

Malmö tingsrätt 2007: Magnus Rees mot försäkringsbolaget Holmia

Det första exemplet är en svensk rättegång, från mars 2007 vid Malmö tingsrätt.⁷ Magnus Rees, en pojke med diagnosen infantil autism, yrkade genom sin advokat och sina föräldrar på att försäkringsbolaget Holmia inte uppfyllt sina skyldigheter från en tecknad sjuk- och olycksfallsförsäkring. Enligt försäkringsvillkoren ska ersättning inte utfalla för

sjukdom, kroppsfel eller psykisk utvecklingsstörning – och inte heller för följder av sådana tillstånd – där symptomen har visat sig först sedan försäkringen tecknats, om det enligt medicinsk erfarenhet är sannolikt att åkommnan eller anlag till åkommans funnits vid födelsen eller har sitt ursprung från sjukdom som uppkommit under första levnadsmånaden. Med anlag avses här endast sådana genetiskt betingade rubbningar som – oberoende av levnadssätt och miljö – kommer att orsaka sjukdom eller handikapp. (Malmö tingsrätt 2007, 1)

Försäkringen ska, kort sagt, inte utfalla om sjukdomen är medfödd; för att den ska utfalla i detta fall krävs att Rees kan övertyga domstolen om att sjukdomen orsakats av någon form av yttre påverkan.

Rees menade att undantag inte är tillämpligt i hans fall utan att tingsrätten ska fastställa att ersättning är berättigad. Försäkringsbolaget Holmia har inte, hävdade han, kunnat visa att hans autism till 100 procent är genetiskt betingad. Vidare anfördes att den medicinska vetenskapen inte närmare kunnat bestämma vilka faktorer som kan orsaka sjukdomen och att det mest sannolika är att autismen orsakats av yttre miljöfaktorer.

Rees vaccinerades i juli 1992 mot difteri, stelkramp och polio, samt i november 1993 mot polio. Kärnande gör inte gällande att vaccinationerna är orsaken till sjukdomen, men att de kan ha haft betydelse för sjukdomsutvecklingen. Mindre än ett år efter den sista vaccinationen observerade föräldrarna ”tydliga förändringar” i sonens beteenden; han blev inåtvänd, språkutvecklingen avstannade och han uppvisade inget intresse att kommunicera med sin omgivning. Därefter fick Rees diagnosen fastställd.

Holmia bestred yrkandet. De hävdade att undantaget i försäkringsvillkoren är tillämpligt, då det är sannolikt att Rees autism är en medfödd sjukdom eller att han haft

⁷ Då fallet rönt uppmärksamhet i massmedierna och personerna framträtt med egna namn vid flera tillfällen har vi inte avidentifierat dem.

anlaget för sjukdomen vid födelsen. Sjukdomen har enligt Holmia utvecklats oberoende av levnadssätt och miljö (Malmö tingsrätt 2007, 3). Försäkringsbolaget menade vidare att autism enligt medicinska erfarenheter nästan undantagslöst är medfödd. Den samlade vetenskapliga expertisen inom pediatriken är ense om att sjukdomen är genetisk betingad, ”även om det kan finnas enstaka undantagsfall där det i så fall finns en känd orsak till sjukdomen” (Malmö tingsrätt 2007, 4). Enligt Holmia finns det emellertid ingenting i beskrivningen av den yrkandes första levnadsår som gör det troligt att han är ett av dessa undantag. Vidare menade man att det i den allmänna debatten framförts att vacciner skulle kunna vara en sådan miljörisk, men att omfattande studier påvisat att det inte finns något orsakssamband mellan vaccin och uppkomsten av autism (Malmö tingsrätt 2007, 4).

Medan Rees å sin sida således menade att den medicinska vetenskapen inte närmare kunnat bestämma vilka faktorer som orsakar autism, hävdade Holmia alltså att han drabbats av en autism som är medfödd. Domstolen hade därför att avgöra om det får anses vara bortom rimligt tvivel att Rees sjukdom är medfödd, för att i förlängningen kunna besluta om ersättning inom ramen för den aktuella försäkringen ska utfalla. Ställningstagandet blir således en bedömning av sannolikhet i ljuset av vedertagen vetenskap.

Båda sidor kallade expertvittnen till förhandlingarna, men en granskning av listan över vittnen ger vid handen att försäkringsbolaget lyckades samla betydligt tyngre experter inom området. Vittnena på svarandesidan utgjordes av tre professorer och två docenter som samtliga har erfarenheter som läkare.⁸ Kärandesidans kallade vittnen utgjordes av en professor, en disputerad biokemist, en forskande psykolog och en icke forskande apotekare, samt en doktorand.⁹

8 Svarande har kallat Anthony Bailey, Michael Rutter, Elisabeth Fernell, Berit Lagerheim, Niklas Dahl, Anders Rane och Patrick Olin. Bailey är professor i psykiatri vid universitetet i Oxford. Sedan 1988 har han helt ägnat sig åt forskning om autism och liknande sjukdomar. Rutter är läkare sedan 1955 och forskat om barnpsykiatri och autism, och har utvecklat mätmetoder för diagnostisering av autism och undersökning av miljöfaktors betydelse för sjukdomen. Fernell är läkare och docent i barnneurologi vid Karolinska institutet. Lagerheim är numera pensionär, men var överläkare vid Astrid Lindgrens Barnsjukhus. Hon har inte forskat om autism men har klinisk erfarenhet av sjukdomen. Dahl är läkare och professor i klinisk genetik vid Uppsala universitet. Rane är läkare och professor i klinisk farmakologi vid Karolinska institutet. Han har också arbetat på Socialstyrelsen. Olin var läkare, docent och föreståndare för Avdelningen för immunologi och vaccinforskning vid Smittskyddsinstitutet.

9 Kärande har kallat Jay Joseph, William Shaw, Paul Shattock, Bengt Olle Bengtsson, Viera Scheibner, Bernard Rimland samt Naghi Momeni. Joseph är legitimerad psykolog från USA, har publicerat flera böcker och artiklar; forskningen avser ”kritisk analys av vetenskapliga forskningsarbeten om genetiska orsaker till psykiska störningar som autism” (Malmö tingsrätt 2007, 8). Shaw är PhD i biokemi och har sysslat med toxologi och giftiga kemikalier i näringsämnen; sedan 10 år är han chef för The Great Plains Laboratory i USA som är ett privat laboratorium som letar efter toxiska ämnen som kan leda till autism. Shattock är apotekare, men har undervisat i farmakologi vid universitetet i Sunderland. Han har också bidragit till att upprätta en databas, knuten till universitetet, som tillhandahåller information om →

Den tredje maj 2007 meddelade tingsrätten att käromålet ogillades: försäkringsbolaget var inte skyldigt att utbetala ersättning till Rees. Tingsrätten noterade att den medicinska vetenskapen har svårt att uttala sig med odelad säkerhet. Utgångspunkten ”måste vara att sannolikhetsbedömningen [av huruvida Rees redan vid födelsen led av sjukdomen autism] skall göras utifrån vad som för närvarande får anses vetenskapligt vedertaget. Att en viss osäkerhet kan föreligga hindrar inte att sannolikhetskravet anses uppfyllt vid denna bedömning” (Malmö tingsrätt 2007, 20).

Hur agerade då tingsrätten mot bakgrund av vad man kände till? I domskälen redovisas de medicinska vittnenas olika syn på frågan och det sker en värdering av vittnesmålen. Till skillnad från Holmia har Rees inte åberopat ”ostridigt [...] internationellt erkända auktoriteter på autism och ASD” som Michael Rutter och Anthony Bailey (Malmö tingsrätt 2007, 20). Att rätten valt att ogilla målet motiveras med att ”de vittnen som Magnus Rees åberopat har haft väsentligt mindre erfarenhet och/eller kompetens på nu ifrågasvarande område” och att ”Holmia genom vittnesmål visat att det enligt medicinsk erfarenhet är sannolikt att den autism som Magnus Rees lider av har funnits vid hans födelse” (Malmö tingsrätt 2007, 21).

Osäkerhetsaspekterna hanteras alltså här med hänvisning till erfarenhet, auktoritet och etablerad kunskap. Det innebär att tingsrätten inte behöver ge sig in i den vetenskapliga, medicinska frågan som sådan; de kan avstå från att själva bedöma vad som är sant och falskt i en fråga där de saknar expertis. Istället låter de vetenskapssamfundets institutionaliserade legitimeringsfunktioner, där bättre experter antas kunna skiljas från sämre på rationella grunder, ligga till grund för sin bedömning av sannolikhet. Den forskning som professorer som Rutter och Bailey har utfört och deras erfarenheter av problem associerade med autism gör dem till trovärdiga auktoriteter på området, vilket även visar sig i domskälen.

Washington: Hannah Poling-fallet

Det har emellertid hänt att juridiska processer resulterat i andra slutsatser. Så sent som i mars 2008 fick en nioårig flicka rätt i en stämning mot amerikanska Department of Health and Human Services. Fallet har blivit känt som ”The Hannah Poling Case” (se Offit 2008).

Beskrivningarna av Hannah Poling liknar många som förekommer i kontroversen om MPR-vaccinationen. Hon föddes i december 1998, ett drygt halvår efter publiceringen av Wakefields artikel. De första månaderna utvecklades flickan normalt, men problemen började när hon 19 månader gammal, i juli år 2000, fick flera vaccin. Hon fick vaccinen något senare och under en kortare tidsperiod än vad som är vanligt beroende på att hon var sjuk vid tidigare inbokade vaccinationstillfällen. Dagarna efter att hon fått sprutorna fick hon feber och irriterad hud med vattkoppsliknande ut-

→ autism, men han bedriver ingen egen forskning. Bengtsson är professor i genetik vid Lunds universitet. Hans forskning avser växtförädling men har även anknytning till människans genetik, som är viktig för den grundläggande genetiken i frågor om arv och miljöfaktorer. Momeni är doktorand inom tillämpad kemi och sysslar med signalsubstanser i hjärnan.

slag. Sådana biverkningar är inte särskilt ovanliga, men problemen i det här fallet var långvariga. Det finns anteckningar om återkommande öroninflammationer, diarréer, kräkningar och hudutslag under hösten 2000. I november samma år konstateras att barnet har nedsatta kommunikativa och sociala förmågor. Den kommande våren diagnoserades slutligen Hannah för autismspektrumtillstånd och utvecklingsstörning ("pervasive developmental disorder").

En skillnad mellan andra beskrivna fall och detta är att flickans far, Jon S Poling, är barnneurolog. Modern är sjuksköterska, men har tidigare arbetat som advokat. Fadern var 2006 huvudförfattare till en artikel i *Journal of Child Neurology* (Poling et al 2006). I artikeln hävdas att autismspektrumtillstånd kan vara kopplat till "mitochondrial dysfunction", det vill säga en nedsatt funktion hos cellens mitokondrier.¹⁰ Det barn som beskrivs i artikeln är Hannah. Bara vid ett tillfälle nämns vaccin eller vaccination i artikeln och då endast i fallbeskrivningen där utslag av vattkoppor konstateras.

Föräldrarna Poling riktade anspråk på ersättning för vaccinskador direkt till amerikanska Department of Health and Human Services. Redan på 1980-talet hade detta departement instiftat två underavdelningar, Division of Vaccine Injury Compensation (DVIC) och The Vaccine Injury Compensation Program (VICP), för att förhindra att vaccinproducenter och läkemedelsindustri drabbades av stora skadestånd till följd av stämningar. Både investeringarna och intresset från industrins sida att syssla med forskning och utveckling av vaccin hade gradvis minskat (Bragesjö och Hallberg, kommande 2009) och genom VICP gick den federala amerikanska staten in för att skydda företagen mot stora ekonomiska problem men också för att se till att konstaterade vaccinskador faktiskt blev ersatta och inte hamnade i juridiska långbänkar. Härigenom kan anspråk på vaccinskadersättning hållas borta från det traditionella domstolsväsendet.

När VICP utformades upprättades en lista på skador som var ersättningsgrundande. Om evidens finns för att en skada uppträtt till följd av vaccination, exempelvis förlamning efter poliovaccin, utgår ersättning. Programmet var framgångsrikt såtillvida att stämningarna mot läkemedelsindustrin minskade (Offit 2008). Medlemmarna i VICP kallas "special masters" och är, till skillnad från ledamöterna i till exempel en svensk tingsrätt, medicinskt utbildade med lämplig expertis för det tillstånd som ska bedömas.

Vad hände då i fallet Hannah Poling? Tyvärr är det inte möjligt att gå närmare in på de resonemang och bevekelsegrunder som fördes inom VICP; huvuddelen av handlingarna är inte offentliga. Det står klart att man ansåg att föräldrarna hade rätt till ersättning men hur stor ersättningen blev är inte känt. Det dröjde till och med månader innan nyheten om beslutet i Poling-fallet offentliggjordes (genom journa-

10 Mitokondrier brukar populärt beskrivas som cellens kraftstationer eftersom de tillverkar den molekyl som används som energikälla för de flesta processer i cellen.

listen David Kirby). I ett utdrag från de få dokument från förhandlingarna som har publicerats står följande:

DVIC has concluded that the facts of this case meet the statutory criteria for demonstrating that the vaccinations CHILD [Hannah Poling] received on July 19, 2000, significantly aggravated an underlying mitochondrial disorder, which predisposed her to deficits in cellular energy metabolism, and manifested as a regressive encephalopathy with features of autism spectrum disorder. Therefore, respondent recommends that compensation be awarded to petitioners [...]. (Division of Vaccine Injury Compensation 2008)

Även om det här fallet i medierna har framställts som att en juridisk instans vidkänner en koppling mellan vaccination och utvecklingen av autism hos barn, är det inte riktigt så enkelt. DVICs beslut faller tillbaka på och stöds av den studie som Jon S Poling publicerade 2006. Enligt artikeln är det inte vaccinen som direkt orsakat de autismliknande problemen hos flickan. Istället antas att den bristande mitokondriefunktionen i Hannah Polings celler har förstärkts av vaccinationerna. Inte heller skrivs det rakt ut att hennes symtom idag är att likställa med autism utan att det handlar om en fortlöpande hjärnskada med inslag av autistiska drag, ”a regressive encephalopathy with features of autism spectrum disorder”. Likafullt tillerkändes Hannah Poling ersättning för vaccinskada.

Nyheten om beslutet har väckt både glädje, förvåning och kritik, men framförallt långtgående publicitet i USA och Storbritannien (se exempelvis New Scientist 2008; New York Times 2008a, 2008b; The Times 2008; TIME Magazine 2008).

Hittills har de vetenskapliga kommentarerna varit få, men New England Journal of Medicine publicerade en till förfaringsstämman kritisk kommentar av Paul Offit i maj 2008. Han menar att DVIC och VICP trots ämneskompetens genom ”special masters” tycks ha vänt vetenskapen ryggen (Offit 2008, 2009). Både i fallet med Hannah Poling och i ett annat som rörde stelkramp har ”VICP ruled that if a petitioner proposed a biologically plausible mechanism by which a vaccine could cause harm, as well as a logical sequence of cause and effect, an award should be granted” (Offit 2008, 2009). Offit beklagar att VICP därigenom öppnat porten på vid gavel. Beviskravet för att erhålla ersättning, menar Offit, har sänkts och vederhäftigheten hotas. Att påvisa en biologiskt möjlig eller till och med trolig koppling innebär inte att det faktiskt är bevisat att vaccin orsakat skadan.

Till följd av beslutet att ge ersättning till familjen Poling befinner sig amerikanska myndigheter numera i en prekär situation. Julie Gerberding, chef för The Centers for Disease Control and Prevention (motsvarande svenska Smittskyddsinstitutet), har försökt förklara vad beslutet egentligen betyder och att ”the government has made absolutely no statement [...] indicating that vaccines are a cause of autism” (Offit 2008, 2009; se även Department of Health and Human Services 2008). I en intervju med CNNs medicinreporter Sanjay Gupta i samband med nyheten formulerar Gerberding sig på följande sätt:

Now, we all know that vaccines can occasionally cause fevers in kids. So if a child was immunized, got a fever, had other complications from the vaccines. And if you're predisposed with the mitochondrial disorder, it can certainly set off some damage. Some of the symptoms can be symptoms that have characteristics of autism. (CNN 2008)

Under sommaren 2008 kommer nyheter från USA om andra liknande fall. Frågan är om någon mer, och i så fall hur många, som kan få ersättning. Redan nu talas det om tusentals (New York Times 2008b).

Diskussion

Den här artikeln har i huvudsak baserats på två empiriska objekt: dels studier som flitigt förekommit i debatten om en eventuell koppling mellan mässlingsvaccination och utveckling av autism hos småbarn; dels rättsliga processer där autismutveckling relaterats till vaccination. De två objekten knöts samman av begreppet tolkningsflexibilitet.

I den första delen visade vi att båda de undersökta och ofta citerade studierna brottas med liknande problem att presentera entydig evidens. Studier som inkluderar komplexa empiriska, teoretiska och metodologiska utgångspunkter är en grogrund för divergerande bevisvärdering. Den ena studien (Madsen et al) används ofta av myndigheter i försök att stänga kontroversen. Inom den etablerade medicinen och bland myndighetsföreträdare runt om i världen anses Madsens epidemiologiska studie vara trovärdig och beskedet är numera glasklart: mässlingsvaccinationen är säker. Den andra studien (O'Leary et al) används ofta av exempelvis föräldragrupper och andra kritiker av mässlingsvaccinationen, vilket gör att kontroversen hålls vid liv i begränsade grupper.

Vetenskapssociologin har studerat tolkningsflexibilitet i olika empiriska kontexter, bland annat den medicinska. Insikten att också vetenskapens och medicinens hjältar inte har kunnat lägga fram oomkullrunkelig evidens, utan att en samtida endräkt ofta är resultatet av sociala processer, borde kunna leda till en ödmjukhet inför den kunskap som vi besitter och lever med idag. I förlängningen betyder det nämligen, som vi såg Steven Yearley hävda i inledningen, att någon hittills förbisedd faktor eller ett till synes obetydligt experiment kan komma att återuppväcka en tidigare vederlagd teori. Den ofrånkomliga tolkningsflexibiliteten gör att teorier och försanthållanden alltid kan rivas upp, rivas ner, rivas sönder.

I den andra delen, i skildringen av de juridiska förvecklingarna i Sverige och USA, beskrevs hur experter och lekmän försöker hantera denna tolkningsflexibilitet. I tingsrätten i Malmö var ledamöterna medvetna om att det kan föreligga osäkerhet i medicinska fall och forskning; de kunde inte hänvisa till en ovedersäglig sanning utan domskälen blev en fråga om sannolikhet. Bedömningen av sannolikhet gjordes genom hänvisning till de idag mest framträdande experternas vittnesmål; de värderades högre än mindre etablerad expertis. Lekmännen i tingsrätten lät här indirekt forskarsamhället fälla avgörandet i rättegången. Ingen av de inblandade visste med säkerhet

hur det ligger till, men de största auktoriteterna inom fältet ansåg det sannolikt att pojkens autism är medfödd.

I den amerikanska kontexten gjordes åtminstone delvis en annan bedömning. På grund av hemligstämplingen av de juridiska dokumenten är det inte möjligt att i detalj följa ledamöternas resonemang, men utifrån det material som finns offentligt tycktes det räcka att visa att en skada till följd av vaccin är biologiskt möjlig för att ersättning ska kunna utfalla. Bevisbördan var alltså annorlunda än i Sverige, men i båda fallen rörde det sig om en bedömning av sannolikhet och evidens. Räcker det med att en skada kan ha orsakats av vaccin eller behövs det starkare evidens än så? Kan medicinen någonsin prestera mer än "plausibilitet"? Mänskliga bedömningar krävs i varje moment och fall och sådana bedömningar försiggår alltid i ett både vetenskapligt och politiskt sammanhang.

Ytterligare ett par saker förtjänar att kommenteras. I Sverige var det lekmän som med hjälp av expertvittnen var tvungna att göra en bedömning av sannolikhet och bevisvärde; i USA var det medicinsk expertis som fattade beslutet om ersättning. I Sverige blev utfallet i linje med etablerad vetenskap; lekmännen saknade djupare sakkunskap och deras bedömning föll tillbaka på ledamöternas uppfattning av experternas plats och auktoritet i det vetenskapliga samfundet och den för tillfället vedertagna forskningen. Utfallet kan beskrivas som både förnuftigt och osjälvständigt.

I USA blev resultatet det motsatta. Här gjorde ledamöterna i VICP och DVIC, baserad på deras samlade yrkesexpertis, en självständig prövning till skillnad från tingsrätten i Malmö och gick bortom vad man där kallade "för närvarande vetenskapligt vedertaget". I det här fallet var det inte heller lika enkelt att referera till etablerad forskning som i rättegången i Malmö, då forskningen om neurologiska tillstånd till följd av dysfunktionella mitokondrier är ny och relativt oprövad. Tidigare har ju hypotesen varit att vaccinet ensamt eller tillsammans med någon annan faktor utlöser autism. Nu framfördes istället hypotesen att vaccin påtagligt kan förstärka en grundläggande fysiologisk rubbning ("mitochondrial disorder"), som i vissa fall kan leda till symtom som liknar dem som associeras med autism. Som vi berörde ovan är flickans far en av dem som studerat denna så kallade rubbning, även om inget samband med de erhållna vaccinationerna antyds. Också annan forskning på området har förekommit, där man konstaterat att barn med "mitochondrial disorder" kan utveckla både autismsliknande symtom och traditionell autism (Oliveira et al 2005). Rubbningen antas dock vara så ovanlig att den knappast kan utgöra en betydande förklaring till en eventuell ökande förekomst av autism och autismspektrumtillstånd.

En svagare, men i överensstämmelse med nyare forskning möjlig, hypotes fällde alltså avgörandet i den amerikanska kontexten. Medan den svenska rätten gjorde en bedömning av sannolikhet utifrån den etablerade expertisens erfarenhet och kunskap, grundades således utfallet i den amerikanska processen på det man bedömde inte kunde uteslutas. Om "sannolikhet" ersätts av "biologiskt möjligt" blir beviskraven helt olika.

Misstankarna om en förbindelse mellan barnvaccin och autism har genom Hannah Poling-fallet förstärkts och öppnat upp för nya debatter.

En annan intressant fråga rör relationen mellan klinisk forskning och epidemiologi. De epidemiologiska studier som presenterats efter 1998 har vanligen tillskrivits stort evidensvärde: hypotesen att MPR-vaccinationen orsakar autism saknar vetenskapligt stöd (eftersom någon ökning av autismfall inte har kunnat sättas i samband med vaccinationen). Samtidigt har epidemiologin den självklara begränsningen att dess metodologi förhindrar att man uttalar sig om enstaka fall eller om begränsade och ovanliga omständigheter. I fallet med Hannah Poling kan de tidigare så övertygande epidemiologiska studierna inte avfärda hypotesen om den aktuella mitokondrierubbningens relation till vaccination och utveckling av autismspektrumtillstånd. Här finner vi istället ett exempel på att kliniska fallbeskrivningar, som många gånger kritiserats i denna kontrovers och som inom den evidensbaserade medicinen generellt rangordnas lågt, blir viktiga för att bedöma plausibilitet och alltså fälla avgörandet i juridiska förhandlingar.

Slutsatser

Genom att diskutera aspekter av kontroversen om mässlingsvaccination och autism har vi påvisat betydelsen av begreppet tolkningsflexibilitet för studier av empirisk forskning i två avseenden.

Begreppet har här, liksom även tidigare inom vetenskapssociologin, tillämpats i en studie av oenighet som inte bottnar i djupa teoretiska motsättningar eller metodologiska misstag. Trots att forskare är överens om vetenskapens grundläggande metodologier och förhållningssätt, tolkar de data och rön på divergerande sätt och drar olika slutsatser av sitt material. Både sådana studier som accepteras av forskarsamhället som avgörande evidens och sådana som avvisas delar dessa förutsättningar, det vill säga är inte entydiga och absoluta. Andra faktorer än de som traditionellt förknippas med god forskning kan alltså avgöra vad som blir betraktat som kunskap.

Tolkningsflexibilitet kan också, som visats i denna artikel, noteras i förhållandet mellan osäker kunskap och sociala processer och konsekvenser. Genom att man följer kontroversens samhälleliga manifestationer, här exemplifierat av två rättsliga processer, framträder att effekter av tolkningsflexibilitet kan ha betydande livslängd och påverka övriga samhället långt efter att konsensus etablerats bland forskare och på myndighetsnivå. Vad som sker i samhället är således ur flera avseenden oavhängigt vad som sker i forskarvärlden.

Slutsatsen är att tolkningsflexibilitet innebär att ny forskning varken kan lösa laboratorieforskningens och epidemiologins dilemman eller kontrollera samhälleliga förvecklingar som ofta är fristående från vetenskapens svar. Begreppet kastar således ljus över såväl forskningens allmänna villkor och begränsningar som de sociala institutioner och aktörer som berörs av dem.

Referenser

- Afzal, M.A., Armitage, E., Ghosh, S., Williams, L.C. & Minor, P.D. (2000) "Further evidence of the absence of measles virus genome sequence in full thickness intestinal specimens from patients with Crohn's disease", *Journal of Medical Virology* 62: 377–382.
- Barnes, B., Bloor, D. & Henry, J. (1996) *Scientific knowledge: a sociological analysis*. London: Athlone.
- Beck, Ulrich (2000) *Risksambället: på väg mot en annan modernitet* (1986). Göteborg: Daidalos.
- Bragesjö, F. & Hallberg, M. (2009, kommande) I forskningens närhet: om mässlingsvaccination, autism och vetenskapens plats i samhälle.
- Brante, T. (1990) "Kontroversstudier – ett forskningsprogram, del 2", *VEST – Tidsskrift för vetenskapsstudier* 4:3–17.
- Brante, T. (1993) "Reasons for Studying Scientific and Science-Based Controversies" 177–192, i Brante, T., Fuller, S. & Lynch, M. (red) *Controversial Science: From Content to Contention*. New York: State University of New York Press.
- Chen, T. & De Stefano, F. (1998) "Vaccine adverse events: causal or coincidental?", *The Lancet* 351:611–612.
- CNN (2008) "House Call With Dr. Sanjay Gupta", sänt 2008-03-29. <http://transcripts.cnn.com/TRANSCRIPTS/0803/29/hcsg.01.html> [2008-06-01]
- Collins, H.M. (1981) "Stages in the Empirical Programme of Relativism", *Social Studies of Science* 11:3–10.
- Collins, H.M. & Pinch, T.J. (1993) *The Golem: What Everyone Should Know About Science*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Collins, H.M. (1992[1985]) *Changing order: replication and induction in scientific practice. With a new afterword*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Collins, H.M. (2004) *Gravity's Shadow: The Search for Gravitational Waves*. Chicago: University of Chicago Press.
- Dales, L., Hammer, S. & Smith, N. (2001) "Time trends in autism and in MMR immunisation coverage in California", *Journal of the American Medical Association* 285(9):1183–1185.
- Deer, B. (2004a) "Revealed: MMR Research Scandal", *The Sunday Times*, 2004-02-22.
- Deer, B. (2004b) "Fresh Doubts Cast on MMR Study Data", *The Sunday Times*, 2004-04-25.
- Deer, B. (2004c) "O'Leary denounces collaborator Wakefield as clouds gather over Dublin pathologist". <http://briandeer.com/mmr/oleary-statement.htm> [2008-03-01].
- Department of Health and Human Services (2008) "Statement by the Health Resources and Services Administration on Autism and the Vaccine Injury Program", Department of Health & Human Services: Health Resources and Services Administration. Washington D.C. <http://newsroom.hrsa.gov/releases/2008/vaccinestatement.htm> [2008-06-01]

- Division of Vaccine Injury Compensation (2008) "In the United States Court of Federal Claims Office of Special Masters". <http://www.ageofautism.com/2008/02/full-text-autis.html> [2008-06-26]
- Fombonne, E. & Chakrabarti, S. (2001) "No evidence for a new variant of measles-mumps-rubella-induced autism", *Pediatrics* 108(4):e58.
- Giesecke, J. (2003) "Epidemiologiska grundbegrepp", 34–54 i Ekdahl, K. & Giesecke, J. (red) *Smittskyddsboken*. Lund: Studentlitteratur.
- Hallberg, M. & Bragesjö, F. (2003) *Konflikt eller konsensus? Om kontroversstudier som forskningsfält*. Stockholm: FAS.
- Horton, R. (2004) *MMR, science and fiction: exploring the vaccine crisis*. London: Granta Books.
- Jasanoff, S. (red, 2004) *States of knowledge: the co-production of science and the social order*. London: Routledge.
- Kawashima, H., Mori, T., Kashiwagi, Y., Takekuma, K., Hoshika, A. & Wakefield, A. (2000) "Detection and sequencing of measles virus from peripheral mononuclear cells from patients with inflammatory bowel disease and autism", *Digestive Diseases and Sciences* 45(4):723–729.
- Kaye, J., del Mare Melero-Montes, M. & Jick, H. (2001) "Mumps, measles and rubella vaccine and the incidence of autism recorded by general practitioners: A time trend analysis", *BMJ. British Medical Journal* 322:460–463.
- Madsen, K., Hviid, A., Vestergaard, M., Schendel, D., Wohlfahrt, J., Thorsen, P., Olsen, J. & Melbye, M. (2002) "A population based study of Measles, Mumps and Rubella vaccination and autism", *New England Journal of Medicine* 347(19):1477–1483.
- Madsen, K. (2003) "Dr. Madsen Replies", *New England Journal of Medicine* 348(10):953.
- Malmö tingsrätt. (2007) "Dom. Mål nr T8367–00". Malmö: Malmö tingsrätt.
- Miller, E., Waight, P., Farrington, C.P., Andrews, N., Stowe, J. & Taylor, B. (2001) "Idiopathic thrombocytopenic purpura and MMR vaccine", *Archives of Disease in Childhood* 84:227–229.
- Mullins, M.E. (2003) "To the editor", *New England Journal of Medicine* 348(10):952.
- New Scientist (2008) "Autism payout reignites vaccine controversy". Av Jim Giles, 2008-03-08. <http://www.newscientist.com/channel/health/mg19726464.100-autism-payout-reignites-vaccine-controversy.html> [2008-06-26]
- New York Times (2008a) "Deal in an Autism Case Fuels Debate on Vaccine". Av Gardiner Harris, 2008-03-08. <http://www.nytimes.com/2008/03/08/us/08vaccine.html?ref=health> [2008-06-26]
- New York Times (2008b) "Court Hears More Claims of Vaccine-Autism Link". Av Gardiner Harris, 2008-05-13. <http://www.nytimes.com/2008/05/13/health/13vaccine.html> [2008-06-26]
- O'Leary, J.J., Uhlmann, V., Martin, C.M., Sheils, O., Pilkington, L., Silva, I., Kilalea, A., Murch, S.B., Walker-Smith, J., Thomson, M. & Wakefield, A.J. (2002)

- “Potential viral pathogenic mechanism for new variant inflammatory bowel disease”, *Molecular Pathology* 55:84–90.
- Offit, P.A. (2008) “Vaccines and Autism Revisited – The Hannah Poling Case”, *New England Journal of Medicine* 358(20):2089–2091.
- Olin, P. (2006) Intervju, 2006-03-29. Smittskyddsinstitutet, Solna.
- Oliveira, G., Diogo, L., Grazina, M., Garcia, P., Ataíde, A., Marques, C., Miguel, T., Borges, L., Vicente, A.M. & Oliveira, C.R. (2005) “Mitochondrial dysfunction in autism spectrum disorders: a population-based study”, *Developmental Medicine & Child Neurology* 47:185–189.
- Petrovic, M., Roberts, R. & Ramsay, M. (2001) “Second dose of measles, mumps, and rubella vaccine: questionnaire survey of health professionals”, *British Medical Journal* 322:82–85.
- Poling, J.S., Frye, R.E., Shoffner, S. & Zimmerman, A.W. (2006) “Developmental Regression and Mitochondrial Dysfunction in a Child With Autism”, *Journal of Child Neurology* 21(2):170–172.
- Singh, V.K., Lin, S.X., Newell, E. & Nelson, C. (2002) “Abnormal measles-mumps-rubella antibodies and CNS autoimmunity in children with autism”, *Journal of Biomedical Science* 9(4):359–364.
- Smittskyddsinstitutet (2007) “Frågor och svar om mässling, påssjuka och röda hund (MPR)”. <http://www.smittskyddsinstitutet.se/vanliga-fragor/allmanna-vaccinationsprogrammet/massling-passjuka-och-roda-hund/> [2007-08-01].
- Smittskyddsinstitutet (2008) “Vaccinationsstatistik från barnavårdscentralerna, insamlad januari 2008, gällande barn födda 2005”. <http://www.smittskyddsinstitutet.se/upload/5216/vaccrapport-08-bvc-sverige.pdf> [2008-09-30]
- Spitzer, W.O. (2003) “To the editor”, *New England Journal of Medicine* 348(10):951–952.
- Stratton, K., Gable, A., Shetty, P. & McMormick, M. (2001) Immunization safety review: Measles-Mumps-Rubella vaccine and autism. Immunization Safety Review Committee, Board on Health Promotion and Disease Prevention, Institute of Medicine. Washington, D.C.: National Academy Press.
- Taylor, B., Miller, E., Farrington, C.P., Petropoulos, M.C., Favot-Mayaud, I., Li, J. & Waight, P.A. (1999) “Autism and measles, mumps, and rubella vaccine: no epidemiological evidence for a causal association”, *The Lancet* 353:2026–2029.
- The Times* (2008) “Measles cases rise as parents snub MMR jab because of autism fears”. Av Chris Ayres, 2008-06-10. http://www.timesonline.co.uk/tol/news/world/us_and_americas/article4100287.ece [2008-06-26]
- Thrower, D. (2006) MMR Vaccine, Thimerosal and Regressive or Late Onset Autism (“Autistic Enterocolitis”): A Review of the Evidence for a Link Between Vaccination and Regressive Autism, March 2006. http://www.jabs.org.uk/pages/Autism_Review.pdf [2007-08-01].
- TIME Magazine (2008) “Case Study: Autism and Vaccines”. Av Claudia Wallis, 2008-03-10. <http://www.time.com/time/health/article/0,8599,1721109,00.html> [2008-06-26]

- Wakefield, A.J. (1999) "MMR vaccination and autism", *The Lancet* 354(9182):949–950.
- Wakefield, A.J. (2003) "To the editor", *New England Journal of Medicine* 348(10):952.
- Yearley, S. (2005) *Making sense of science: understanding the social study of science*. Thousand Oaks: Sage.

Författarpresentation

Fredrik Bragesjö och Margareta Hallberg, forskare respektive professor i vetenskaps-teori, påbörjade sitt samarbete 2003 med skriften *Konflikt och konsensus*. De senaste åren har de gemensamt arbetat med det FAS-finansierade projektet "Kontroversen om sambandet mellan mässlingsvaccination och autism". Ett nytt projekt om antibiotika-resistens har just påbörjats med finansiering från Vetenskapsrådet.

Att prata ihop sig i rätten

Ingrid Sahlin

Institutionen för socialt arbete, Göteborgs universitet

Negotiating experience in the court

How do judges assess witness credibility, and how do they proceed to reach sustainable conclusions in a criminal court? This article is based on discussions in four focus groups with lay judges in Swedish district courts.

In criminal court trials, a version of an event is generally reinforced if it is confirmed by witnesses. However, if their narratives are too similar, none of them is found trustworthy. The focus group participants agreed that if witnesses were suspected of having discussed their individual experiences of an event and accommodated them into a common story, their testimonies were not considered credible.

While testimonies should ideally be untainted by other people's impressions and opinions, other rules govern the truth of the court. The lay judges appreciated their deliberations, including negotiations on impressions and memories of the trial, and they sometimes adjusted their perceptions in the light of information provided by other members of the court.

However, if the lay judges are viewed as witnesses of what takes place in the trial, this gives rise to a paradox: While witness negotiations on experiences are regarded as a means to construct a false or biased story, the same kind of interaction between the judges is considered necessary to establish a consensual truth of what actually happened.

Key words: witness credibility, lay judges, testimony, court deliberations

Förhandlingar om ett historiskt händelseförlopp kan i en viss kontext betraktas som ett sätt att nå en hög grad av "sanningsenlighet" eller en redovisning "bortom rimligt tvivel"¹ av vad som hänt. Å andra sidan kan samspråk och argumenterande om samma händelse eller ett antal sinsemellan relaterade handlingar uppfattas och beskrivas som det motsatta, nämligen som en mer eller mindre avsiktlig förvrängning av verkligheten. Ändå handlar det i båda fallen om en samordning av individuella minnesbilder som resulterar i en överenskommelse om en gemensam berättelse om en specifik händelse. Denna artikel handlar om hur nämndemän talar om att sanningar om brott etableras respektive undermineras genom olika slags förhandlingar.

Projektet Myndigheters trovärdighetsbedömningar² syftar till att undersöka hur vissa grupper i sitt arbete rutinmässigt bedömer trovärdigheten hos enskilda personer

1 Detta uttryck, som syftar på att beviskraven skall ställas så högt att alla friande alternativ kan uteslutas – oavsett om de åberopats av den tilltalade – användes av HD första gången 1980 (NJA 1980:825) men har sedan dess etablerats även i underrätterna (Diesen 2002: 120f.).

2 Projektet har finansierats av Vetenskapsrådet.

och deras berättelser inom rättsväsendet respektive socialtjänsten, samt hur det känns att vara föremål för sådana bedömningar. Huvuddelen av empirin har insamlats genom kvalitativa intervjuer, enskilt eller i grupp. Denna artikel baseras enbart på fokusgruppsintervjuer med nämndemän vid tingsrätter,³ särskilt de delar som handlar om hur en utsagas status som sanning respektive lögn (och allt som ryms däremellan) påverkas av diskussioner med andra berörda. Det problem som behandlas är inte hurvida intervjupersonernas resonemang är ”juridiskt korrekta” eller överensstämmer med vittnespsykologisk forskning, och inte heller vad som faktiskt sker i rätten, utan hur nämndemän i fokusgrupper talar om två typer av samråd om samma händelse – vittnen som ”pratar ihop sig”, respektive deras egna diskussioner och överläggningar – och de berättelser dessa resulterar i. Jag avser att visa att de beskrivs och värderas på helt olika sätt. Den avslutande diskussionen handlar om hur man kan förstå denna skillnad.

Nämndemän – lekmannadomare – är en institution med medeltida anor och alltså jämt central i svensk rättsskipning. I ett vanligt brottmål vid tingsrätten dömer tre nämndemän och en yrkesdomare, vilket betyder att juristen kan röstas ned av lekmanen. Nämndemännen sitter med under hela huvudförhandlingen och deltar i den efterföljande överläggningen. Även om de får en kort introduktionsutbildning om rättsliga principer och med tiden kan bli tämligen insatta i juridik är det framför allt just i rollen som ” trovärdiga lekmän ” de har betydelse; de skall borga för att domstolens beslut överensstämmer med ”den allmänna rättsuppfattningen” (se t.ex. SOU 2002:61). Sveriges Domstolar understryker att ”(n)ämndemän är lekmän” och skall vara ”vanliga människor med sunt förnuft och med erfarenhet från olika områden som kompletterar den lagkunnige domarens juridiska kunskap” (www.dom.se). Även Nämndemännens Riksförbund betonar lekmanarollen och skriver på sin hemsida:

Det är oerhört mycket utöver lagtolkningen som ska vägas in när ett fall kommer upp i en domstol och då är livserfarenheten och andra kunskaper avgörande – samma sak gäller oavsett om man är jurist eller snickare (www.nrf.cc).

Mot denna bakgrund är ett grundantagande i denna artikel att det finns en principiell likhet mellan vittnen och nämndemän: båda förväntas dra slutsatser om innebörden i något de passivt bevittnat (eller hört) och kunna sammanfatta och återge en serie iakttagelser och hörda utsagor som en sammanhängande bild av ett händelseförlopp.⁴

3 En fokusgruppsintervju genomfördes av författaren ensam, de tre övriga tillsammans med Marita Flisbäck vid Sociologiska institutionen, Göteborgs universitet.

4 Den del av överläggningarna som rör påföljdsval, prejudikat, tillämpliga lagrum m.m., och som juristdomaren i högre grad är ansvarig för och leder, behandlas inte här.

Metod och empiriskt underlag

Artikeln baseras huvudsakligen på en analys av fyra bandade och ordagrant transkriberade fokusgruppsintervjuer med totalt 16 nämndemän vid tingsrätterna i tre medelstora kommuner.⁵ Intervjuerna varade mellan två och tre timmar vardera och genomfördes med stöd av en frågeguide som berörde grunder för och reflektioner kring trovärdighetsbedömningar i brottmål.

Fokusgrupper är en givande metod för att få tillgång till "interna" sätt att diskutera inom exempelvis en yrkesgrupp, en åldersgrupp (Smithson 2000), eller en i något annat avseende homogen grupp av intervjupersoner (Kitzinger 1995, Morgan 1996, Wibeck 2000). Eftersom metoden innebär att intervjupersonerna diskuterar med varandra mer än svarar på frågor kan forskaren få en inblick i sättet att tala, vanliga eller legitima argument och motargument inom gruppen (Smithson 2000) och därmed också en viss access till rådande kulturella normer (Kitzinger 1995) och den lokala diskurs (Sahlin 1999), som de är hemmastadda i. Fokusgrupper kan alltså betraktas som ett slags provisoriska offentligheter, där åsikter och värderingar produceras med iakttagande av regler för vardaglig konversation och de begränsningar den institutionella ramen innebär (Myers 1998, Smithson 2000). Det är just resonemang inom dessa diskursiva begränsningar som det varit min avsikt att fånga.

Grupperna komponerades så att det i var och en av dem var ungefär lika många män som kvinnor och en relativt stor spännvidd i ålder; så gott som samtliga hade dock fungerat som nämndemän under en ansevärd tid. De flesta kände eller kände åtminstone till de övriga deltagarna i den egna fokusgruppen. Lekmannadomare vid tingsrätterna är inte verksamma i några fasta konstellationer mer än under en begränsad tid. I det här fallet betyder det att flera deltagare suttit ting tillsammans enstaka gånger men att de flesta av deras domarerfarenheter inte gällde samma mål, vilket innebar att de också måste upplysa varandra, och inte bara intervjuarna, om olika fall och händelser de refererade till som exempel eller som stöd för sina argument.

Deltagarna tillförsäkrades anonymitet och det finns ingen anledning att avslöja vilka tingsrätter de var förordnade vid, men det förtjänar att påpekas att de inte erbjudits särskild utbildning i eller information om vittnespsykologi. I referenser till citat⁶ (t.ex. FN1–3, FN3–2) avser det första ledet fokusgruppens nummer och det andra intervjupersonens nummer inom denna, medan intervjuaren betecknas med I.

Ett särskilt frågeområde i intervjuguiden var i vilken utsträckning och på vilka sätt nämndemännen kommunicerar och diskuterar sina trovärdighetsbedömningar med andra, inklusive överläggningarnas betydelse, något som är direkt relevant här. Att, hur och varför vittnen pratar ihop sig sinsemellan eller med någon av parterna och hur det påverkar vittnesmålens trovärdighet var däremot ett tema som nämndemännen

5 Deltagarna har i ett fall föreslagits av en lagman, i ett annat fall valts genom snöbollsmetod. De medverkande i de andra två grupperna valdes bland dem som först anmälde sig efter det att en förfrågan tillsammans med ett informationsbrev gått ut till samtliga nämndemän i kommunen.

6 Citaten har hyfsats något av läsbarhetsskäl (stakningar och "va" etc. har eliminerats).

tog upp spontant i fokusgruppsintervjuerna. Denna frågas förbindelse med överläggningarna uppmärksammades dock först vid analysen av utskriften, varför den inte blev föremål för diskussion i fokusgrupperna.

En trovärdighetsbedömning görs av en eller flera individer i ett visst syfte och i en bestämd kontext och syftar till en värdering av en individs avsikt och förmåga att uppfatta, förstå och återge en händelse korrekt, eller av i vilken grad en utsaga reflekterar verkligheten. Denna bedömning påverkas givetvis av bedömarens egenskaper och verklighetsuppfattning, liksom av relationen till den bedömda, situationen och interaktionen, såväl som av den bedömdas framträdande, hur orden faller i en berättelse etc. I så måtto är varje trovärdighetsbedömning en konstruktion. Det gäller även denna artikels anspråk. När jag i fortsättningen skriver att de intervjuade nämndemännen anser, tycker eller känner något betyder det bara att de under det bandade fokusgruppssamtalet sagt att de gör det, inte att de nödvändigtvis faktiskt anser, tycker eller känner så.

Förhandlingar om verkligheten och deras drivkrafter

Frågan om hur nämndemännen försöker skapa konsistens i sina berättelser och uppnå konsensus inom den egna gruppen och hur de redogör för och försvarar detta, liksom de beslut som blivit följden, anknyter till en amerikansk forskningstradition om hur jurymedlemmar kommer fram till ett beslut (se t.ex. Garfinkel 1967, Pennington & Hastie 1981, Holstein 1985), vilken också kommit till användning i analysen. Den omfattande forskningen om sannolikheten för att människor av olika kategorier (i termer av etnicitet, kön och ålder) fällt respektive frias av olika kategorier av jurymedlemmar kommer däremot inte att tas upp, dels eftersom mitt ämne begränsas till hur samråd om det bevittnade sägs förändra värdet av och trovärdigheten hos en berättelse, dels eftersom metoden inte medger någon inblick i vad som faktiskt kan påverka nämndemännens ställningstaganden.

Diesen (1999) genomförde i mitten av 1990-talet en enkätstudie, där trovärdighetsfrågor kring ett hypotetiskt brottmål (misshandel) ingick i frågebatteriet. Fördelningen av yrkesdomarnas respektive nämndemännens svar jämfördes sedan med uttalanden i HD-domar för att på så vis bedöma i vilken mån respondenterna svarade ”rätt”.⁷ Liknande frågor har visserligen tagits upp i fokusgrupperna i denna studie men bara för att ge nämndemännen tillfälle att diskutera och reflektera kring hur de resonerar och varför, och vilka implikationer det har. Skillnaden mellan denna och

7 Till exempel på frågan om huruvida en bristande förklaring påverkar den tilltalades trovärdighet i andra delar negativt svarade 38 procent av nämndemännen och 74 procent av domarna ja, vilket Diesen (1999: 218) menar är ”rätt svar” enligt HD. På frågan ”Räcker det att målsäganden är mer trovärdig än den tilltalade för att den senare ska bli fälld?” svarade 64 procent av yrkesdomarna och 63 procent av nämndemännen ja, trots att HD, som Diesen framhåller, ”upprepade gånger klargjort att det inte ska räcka för fällande dom att målsägandens utsaga är mer trovärdig än den misstänkte, det krävs att målsägandens utsaga är oantastbar och inte ger utrymme för något rimligt tvivel” (ibid.: 217).

Diesens undersökning gäller alltså både metod och frågeställningar. Här behandlas dessutom bara en delfråga i sammanhanget, nämligen hur nämndemännen talar om att deras bedömning av trovärdigheten påverkas av att personer innan de lämnar sitt vittnesmål, eller tar ställning genom en dom, diskuterar sina minnen och föreställningar om vad de erfarit med andra, som helt eller delvis bevittnat samma sak. Men Diesens resultat, att trovärdighetsbedömningar i rätten ofta görs på grundval av en kombination av common sense och juridiska doktriner och prejudikat, är relevant för denna text och förenlig med nämndemännens berättelser.

En dom är till sin karaktär ett beslut, som bl.a. innehåller ställningstaganden till frågorna om ett brott begåtts, om det funnits uppsåt att göra det, och vem som är skyldig till det. Varken i praktiken eller i teorin finns en enda, absolut sanning om vad som försiggått och varför, och inte heller uppfattas en händelse på exakt samma sätt av olika individer. Det hindrar inte att det tycks finnas ett generellt behov av att få egna erfarenheter och perceptioner bekräftade, och därmed en psykologisk beredskap att modifiera dem så att de överensstämmer med andras inom den grupp man jämför sig med (Lindholm 2005:400 ff., Matz & Wood 2005, Schelin 2007). Denna tendens kan i sin tur relateras till Festingers (1957) teori om kognitiv dissonans. Enkelt uttryckt bygger den på att människor upplever obehag om deras uppfattningar om t.ex. ett händelseförlopp strider emot andras, eller mot egna normer, handlingar eller verklighetsuppfattningar. Att strävan att reducera denna dissonans kan innefatta att man modifierar sin föreställning om vad som utspelat sig är snarast ett grundantagande i denna studie (se även Luhmann 1968).

Att det är obehagligt att ha en föreställning eller minnesbild, som framstår som ologisk eller som skiljer sig från den som andra som man litat på förmedlar, har betonats i såväl psykologisk som sociologisk forskning (Festinger, Riecken & Schlachter 1956, Luhmann 1968, Vaughan 2002). En vanlig reaktion är då att försöka tänka igenom vad som hänt, diskutera med andra och skapa en logik och ett sammanhang i ett förlopp som gör det förenligt med vad man själv och ens omgivning vet om världen och med vad andra hävdar om den händelse som står i fokus. Viljan att skapa sammanhang och få en minnesbild bekräftad kan antas gälla människor såväl i egenskap av domare – professionella eller lekmän – som i rollen som vittne, målsägande eller tilltalad (Festinger 1957, Matz & Wood 2005). Men domarna måste dessutom förhålla sig till förekommande samråd mellan andra och vad dessa betyder för sanningen. De två typer av samråd som framför allt diskuterades i fokusgrupperna, om än i helt olika intervjukontexter, var 1) samråd vittnen emellan, eller mellan vittnen och den tilltalade, respektive målsäganden, före rättegången, samt i någon mån de olika parternas och vittnenas diskussion med vänner och andra som inte framträder i rättegången, och 2) det som sker under pauser mellan nämndemännen och mellan dessa och juristdomare under överläggningarna i målet efter rättegången.⁸

8 Andra samråd som förekommer i rätten men som inte kommer att behandlas här är de samtal som försvarare och tilltalad, respektive målsägande och målsägandebiträde (och eventuellt åklagare), ägnar sig åt före rättegången för att öka chanserna för framgång i →

Gemensamt för dessa båda situationer är det förhållandet att en berättelse om eller en bild av ett händelseförlopp genom att kommuniceras med andra tenderar att förändras. Detta kan i sin tur i varierande grad vara medvetet och avsiktligt, och syftet kan vara strategiskt, etiskt eller t.ex. professionellt⁹ – men förändringen kan också vara betingad av en personlig men allmängiltig strävan att reducera kognitiv dissonans. Frågan är nu under vilka förutsättningar nämndemännen betraktar en gemensam berättelse, som är resultatet av samråd, som en trovärdig och adekvat representation, respektive som en falsk bild, av en historisk händelse.

I det följande kommer jag först att redovisa nämndemännens reflektioner i fokusgrupperna kring hur ett vittnesmåls trovärdighet påverkas av dess likhet med andra vittnesmål samt av antaganden om att vittnen ”pratade ihop sig”. Därefter analyseras nämndemännens diskussioner om hur deras egen bild av det aktuella händelseförloppet påverkas av deras småprat i pauser och av överläggningar efter huvudförhandlingen, och om vad detta samråd betyder för den gemensamma berättelse som slutgiltigt läggs till grund för domen och för kvaliteten i rättens bedömning.

Vittnen pratar ihop sig

Om målsäganden och den åtalade ger motstridande versioner av ett händelseförlopp tillskriver nämndemännen vittnen stor vikt. Vittnesmåls betydelse i rätten bygger på ett antagande om att dessa inte har eget intresse i utfallet av målet och inte själva varit involverade som offer eller gärningsmän i det påstådda brottet, och ”särskilt om det är många vittnesuppgifter som går åt samma håll, så att säga, då övertygar det ju” (FN4-4). Just samstämmigheten mellan olika vittnesmål är ett centralt moment i trovärdighetsbedömningen av dem (Pennington & Hastie 1981). Men när det finns vittnen till förmån för båda parterna är deras berättelser ofta motstridande och de hjälper då inte alltid nämndemännen att ta ställning mellan olika versioner av ett händelseförlopp.

FN2-4: Sen är det då den åtalade har – alltså åklagaren har ju egna vittnen och den åtalade kan ju ha sina vittnen, och då ställs ju det mot vartannat. /.../ vittnena kan ju uppleva sakerna på olika sätt och då är det klart, det blir ju riktigt från båda hållen, om man säger så, men vilket är mest riktigt, vilket är sant?

FN3-3: Det svåraste är nog, tycker jag, när ord står mot ord. (*Mm ...*) Det är väl då som man tycker att den ena är trovärdig och den andre är, så tycker man att den också är trovärdig, och – det är väl i dom situationerna.

→ målet, och det som sker under rättegången, där åklagare och försvarare kommer överens om vilka delar av en beskrivning av ett händelseförlopp man är enig om och vilka man har olika bilder av.

9 Det förhållandet att en advokat på eget bevåg genom sina frågor kan försöka påverka vittnens eller målsägandens berättelser lämnas utanför denna artikel, liksom enskilda individers föreställningar om och upplevelser av olika slags uttalade allianser under rättegången. Den senare problematiken analyseras av Flisbäck (2009).

En fråga, som ofta uppfattas som grundläggande i trovärdighetsbedömningar, är om den som hörs i rätten ändrar sin berättelse under pågående vittnesmål eller i förhållande till dokumenterade polisförhör i förundersökningen (Scheppele 1994, Diesen 2002). I sådana fall blir den förklaring till förändringen som förmedlas till nämndemännen eller som de själva konstruerar, ofta avgörande för hur de bedömer vittnesmålet (Sahlin 2008). Några i fokusgrupperna ofta nämnda förklaringar är att förhöret dokumenterats felaktigt, att minnesbilden bleknat eller att vittnet omtolkar händelsen eller ändrar berättelsen av rädsla för repressalier eller för att misstänkas för mened – eller att vittnen pratat ihop sig.

FN4-3: Det träffar man väl på allt som oftast, att de pratat ihop sig. Det tycker man sig se – eller höra. Det händer mer ...

FN4-2: De har åkt i samma bil hit från X-stad.

(*skratt*)

Om vittnen diskuterat sina olika minnesversioner av ett händelseförlopp före polisförhör eller mellan dessa och rättegången minskar, enligt nämndemännen, ofta trovärdigheten i deras vittnesmål. Att vittnen ”pratar ihop sig” framställdes som ett problem ur trovärdighetssynpunkt av två skäl. För det första framhöll de att minnen kan vara känsliga för påverkan av andras versioner, kritik och bekräftelser:

FN2-3: Och sen kan det ju också vara det att man säger precis det man tror man upplevt, men man är väldigt uppjagad precis direkt, och så sen då så går det ett tag ...

FN2-2: Så blir det någonting annat ...

FN2-3: ... och då så har du talat om för mig vad som hände – för du dyker upp – och så har du hört det utav honom, vad som hände, så att du måste ju fråga och säga: ”men så berättar inte han!” Och då tänker jag att ”var det så?” Då blir jag ju påverkad av att det går tid och folk pratar om det i min omgivning också då ...

I: Mm

FN2-4: Pratar ihop sig ...

Även när ambitionen är att ärligt förmedla sin egen minnesbild kan det enligt fokusgrupperna vara ett problem för utsagens tillförlitlighet om vittnen diskuterar sina erfarenheter, eftersom det blir oklart vad som är deras egna minnen och vad de hört av andra:

FN2-3: Ja, och då tror man till slut, som någon har sagt, att ibland, att: ”jag tror att det var så, men det är klart, vi har pratat om det, så jag är inte alldeles säker på om jag upplevt det eller om det är som dom har berättat det för mig att det var så.”

I: Mm

FN2-2: Sådant kan man ju inte bygga på, vet du.

För det andra antas samråd med andra medföra att vittnen ändrar sina berättelser i strategiskt syfte. Den samstämmighet i vittnesmålen som i princip stärker sannolik-

heten (se även Pennington & Hastie 1981) kan alltså, särskilt när de ställs emot andra, likaledes samstämmiga berättelser, för nämndemännen, omvandlas till ett indicium på bristande trovärdighet: ”Det kan ju vara att de har kommit överens i förväg vad de ska säga. Precis samma ordvändningar, samma ord. Då blir man lite misstänksam” (FN4-4).

FN3-4: Är det två kompisar till en som eventuellt ska dömas, och (de) säger ordagrant samma vittnesmål då, då är det inte så trovärdigt som om dom berättelserna skiljer sig en hel del. För två vittnesmål ska ju egentligen skilja sig åt, man har ju sett olika saker, man upplever det på olika sätt och så där. Men är det väldigt lika, varenda detalj, så visar det att dom har diskuterat sig igenom det väldigt mycket.

Därmed blir det för nämndemännen också ett problem om vittnesmålen är *alltför* samstämmiga, eftersom det väcker tvivel på deras sanningsenlighet och vittnenas hederlighet. Att man pratat ihop sig tolkas ofta av nämndemännen som ett avsiktligt försök att påverka rätten och som ett faktum som i sig pockar på avslöjande, men som kan vara svårt att genomskåda.

FN4-2: Men är det då fyra vittnen från det ena gänget och tre från det andra ... (FN4-4: *Ja, ja*) Vem ska man tro på? (FN4-4: *Nej, nej*) För dom har ofta pratat ihop sig. Om det är ungdomar, framför allt.

FN4-4: Jo, det kan dom ju ha gjort ... Det kan vara så på bägge sidorna.

Att detta sätt att prata ihop sig är ett brott mot de normativa förväntningarna på vittnens förberedelser och uppträdande inför rätten framgår ibland också av ordvalet.

I: Hur märker man om dom pratat ihop sig?

FN4-2: Det märker man inte. Till slut, ibland [är det] någon som *erkänner det*. Det här är alltså så svårt. Här är det bara en fråga på att vara uppmärksam, lyssna, inte missa ett ord helst. Det är jättesvårt. (Min kursivering)

FN2-2: Ja, det var ju en rättegång nu – det var inte så länge sen – dom sa ju *rent ut* att dom hade träffats och diskuterat ihop sig.

FN2-3: Ja, ja.

I: Mm

FN2-4: (*skratt*) Gjorde dom?

FN2-2: Ja, dom talade ju om det, *så dumma var dom*, som sagt.

(Mina kursiveringar.)¹⁰

10 Detta citat råkar handla om poliser, som annars tillskrivs en intressant mellanställning mellan ”vanliga” vittnen och experter, eftersom många av nämndemännen generellt antar att poliser inte har något att vinna på att vitna falskt och att de därför är opartiska.

Formuleringarna att vittnena varit ”så dumma” att de sagt ”rent ut” att de pratat ihop sig före rättegången, skrattet, liksom i det föregående citatet att någon ”till slut ... erkänner” att de gjort det, visar på den bristande legitimiteten i ett sådant förfarings-sätt och att båda parter – såväl rätten som inkallade vittnen – antas vara medvetna om detta. Vittnen förväntas med andra ord ge rätten en självständig, individuell, ”ursprunglig” bild av sina egna sinnesförmågor och minnesbilder av dessa. De skall inte själva tolka, analysera och reflektera över vad de erfart, framför allt skall de inte låta sina intryck och minnen påverkas av andras eller av de möjliga konsekvenserna av att de berättar om dem under rättegången, om de skall uppfattas som trovärdiga. Kort sagt: vittnen skall inte prata ihop sig före rättegången.

Nämndemännen diskuterar sina intryck

Men även nämndemän talar med varandra om det brott som en rättegång gäller. De diskuterar vad de sett och hört under huvudförhandlingarna och sina tolkningar av och teorier om det som berättats för dem. Sådana samråd äger rum när det ges möjlighet medan rättegången pågår och i ännu högre utsträckning under rättens överläggningar. I amerikansk rätt anses jurysystemet, som liksom i svenska domstolar innebär att lekmän fattar beslut i grupp efter gemensamma överläggningar, bidra till bättre domar, såväl vad gäller kunskapsunderlag som rättssäkerhet. Anledningen är att deltagarna antas minnas bättre gemensamt och kunna korrigerera eventuella missförstånd – även om dessa antaganden ifrågasatts i empirisk forskning (Pritchard & Keenan 2002: 589).

Jurymedlemmars tendens till, och behov av, att formulera en egen historia eller berättelse som fångar hur brottet begåtts har studerats genom bl.a. utskrift av jurydiskussioner (Holstein 1985, Pennington & Hastie 1981). Man har samtidigt visat att denna berättelse kan se mycket olika ut för olika jurymedlemmar trots att den grundas på exakt samma underlag; i ett experiment fann Holstein (1985) att försökspersoner som agerat jurymedlemmar på grundval av samma videoinspelning av en rättegång konstruerade och försvarade minst femton sinsemellan olika versioner av vad som förevarit.

Vikten av samråd

För att få ett bra underlag för sina ställningstaganden sade nämndemännen i fokusgrupperna att de ofta gör noteringar som stöd för minnet medan rättegången pågår, och att de vid överläggningarna kan ”gå tillbaka och läsa i sina anteckningar” (FN2-1) och jämföra dem med andras. Det kan leda till korrigeringar: ”det händer ju att vissa personer i diskussionen efteråt har antecknat olika saker ... som man hjälper varandra med” (FN4-1). En fokusgrupp talade om vikten av att i svåra ärenden skjuta upp den avslutande förhandlingen några dagar om det varit ”väldigt mycket intryck” för ”att sitta och få diskutera det i lugn och ro” (FN3-1). Likaså sade sig intervjupersonerna uppskatta möjlighet till informella samtal före överläggningarna, som när de vid pauser under rättegången får tillfälle att sondera de andra nämndemännens intryck och ställningstaganden.

FN2-2: ... sitter man en hel dag så blir det ju lite kafferaster mellan varven, och då kan vi ju sitta ihop och ta upp resonemangen lite med varandra under den tiden med, och byta ut lite hur vi har tänkt och se om det stämmer med varandra. (I: Mm) Och se om det stämmer med varandra, det vi tänker liksom.

I: Men det är inte så att ni har olika, bygger upp olika, att någon mest bygger på målsägandens berättelse och den andra mest på den åtalades berättelse?

FN2-2: Ja, så kan det vara också.

Syftet med detta tankeutbyte verkar vara just att inte riskera att stå ensam med en uppfattning som inte delas av andra, och att konfirmera eller korrigera intryck och minnesbilder man känt sig osäker på. Matz & Wood (2005) har i experiment visat hur försökspersoner som agerat jurymedlemmar gör för att motverka den kognitiva dissonans det innebär att ha en uppfattning som skiljer sig från andras i en beslutsgrupp. De identifierade tre strategier hos försökspersonerna, varav två var att ändra sin egen attityd, respektive att övertyga andra att ändra sig. Den tredje möjligheten, som naturligtvis inte finns i en ”riktig” domstol, var att gå över till en annan grupp vars uppfattning man delar. Men det är givetvis också ett sätt att ”prata ihop sig” att man efter hand kollationerar med de övriga nämndemännen vad som sagts och försiggått och hur man bedömer olika aktörers berättelser i rätten för att ”se om det stämmer” med den egna uppfattningen.

Överläggningar

Även om rättegången är strikt organiserad, så att en person i taget får berätta om och argumentera för sin uppfattning om ett händelseförlopp, kan bilden av detta i många avseenden bli fragmentarisk och svår att tolka. Man måste som nämndeman skapa sig en sammanhängande berättelse, inte bara om hur något gått till – ”det får ju låta logiskt på något sätt” (FN2-2) – utan också om hur de inblandade aktörerna tänkt och känt och vad de avsett i de olika momenten av den händelse som är i fokus, och då ”kan man ju säga det att ’det vittnet tycker jag ändå var så trovärdigt, men tänk på den och den saken’” (FN2-3).

Det är delvis därför överläggningarna är så viktiga. Dessutom beskrevs de i fokusgrupperna som en slags inskolning av nya nämndemän i domarrollen: ”man lär sig ju språket och rutinerna och så där” (FN4-2). I flera fokusgrupper betonades att det krävs erfarenhet för att göra rätt ställningstagande från början:

FN4-1: Då är det gott att man har sina nämndemannakollegor att luta sig mot. Om jag tycker något annat, så efter diskussion förstår jag att dom hade rätt väldigt många gånger.

Överlag förefaller forskningen vara överens om att överläggningar påverkar dömandet men oenig om de leder till mer ”kloka” och rättvisa beslut eller tvärtom. Enligt McCoy, Nunez & Dammeyer (1999) förbättras individens förmåga att resonera förnuftigt av att delta i diskussioner som syftar till ett enhälligt beslut. Men annan forsk-

ning visar att exempelvis negativ historisk information om den svarande, som i princip inte skall påverka domen i ett specifikt mål, faktiskt får större inverkan om lekmannadomare tillåts överlägga med varandra innan de tar ställning (Tanford & Cox 1988: 45).

I alla fokusgrupperna framhölls överläggningarnas betydelse för det slutliga avgörandet, åtminstone till någon del. Det framställdes som en trygghet att få veta hur de andra nämndemännen tolkat situationen och att gemensamt reda ut vad som faktiskt berättats. Överläggningarna beskrevs också som en möjlighet att komplettera sin minnesbild och eventuellt få klarhet om sådant man själv eventuellt missat.

FN4-1: Jag antecknar ju så att pennan går röd hela tiden, men det är ju inte säkert att jag har fått med allt som min kollega har fått med. (*I: Mm*) Det kan ju hända att jag missat någon viktig detalj som gör att jag får ändra den uppfattningen jag har så ... Som är viktig ...

FN4-2: Mm, det kan vara så.

Vad nämndemännen uppfattar under rättegången kan delvis liknas vid vad ett vittne uppfattar av ett händelseförlopp, som senare definieras som ett misstänkt brott. Men enligt fokusgrupperna reduceras inte trovärdigheten hos den enskilda nämndemannen (eller den egna övertygelsen om vad som förevarit) av att andra nämndemän eller juristdomaren påtalar något man själv från början inte uppmärksammat eller mindes.

FN3-3: Man kan ju kanske få klarhet i vissa saker. Man tycker att, när man hör då en annan som har tänkt på en annan sak, ja, då känner man att ... [relaterar ett fall] ... och då var det ju en utav nämndemännen som tänkt på en speciell sak, och säger det: "Men det tänker jag på." Och då kände jag att den saken hade jag inte hunnit tänka på, men som förstärkte det som jag tyckte innan.

Intervjupersonen beskriver här samtalet med de övriga nämndemännen, eller om man så vill, övriga vittnen till rättegången, som en bekräftelse av den egna minnesbilden. Också andra deltagare i gruppen betonade detta: "ofta är det en förstärkning. Man kan inte känna av att man har bytt helt" (FN3-1). Genom diskussionen med de andra nämndemännen och yrkesdomaren kan man alltså få de egna minnesbilderna av rättegången, tolkningar av det man hört och skuldbedömningar konfirmerade eller åsiktsskillnader klargjorda. Diesen (1999: 168f., 353f.) framhåller med hänvisning till Kassin & Wrightsman (1988) två gruppdynamiska faktorer av stor betydelse för jurymedlemmars beslutsfattande. Å ena sidan en "bandwagoneffekt" som gör att majoriteten tenderar att övertyga minoriteten så att konsensus kan uppnås. Å andra sidan en polariseringseffekt, som innebär att gruppens övertygelse stärks genom diskussionen om bevisen från början var starka, men försvagas om bevisen är svaga. Båda dessa tendenser omnämndes i fokusgrupperna.

FN4-4: Jag tycker att ... det liksom är – [jag] blir förvånad själv nästan att man är väldigt samstämmig, nämndemän. Och det är väldigt sällan man är skiljaktig alltså. Man bedömer på ungefär samma sätt. När man slutar kommer man fram till att ”det ligger till så här.”

I: Men händer det någonting fram till slutändan, så att säga? /.../ Att ni blir mer samstämmiga när ni är klara än vad ni var när ni började?

FN4-4: Ja, så är det säkert.

FN4-2: Eller tvärtom. Har jag varit med om /.../ Ja, jag blev ensam tillsammans med juristen då, därför att jag kunde inte ... Från början var nämndemännen eniga, men det gick inte för mig att hålla fast vid det.

En intervjuperson i en annan fokusgrupp sade att andras argument kan ha betydelse ”i alla fall för att nyansera sin egen åsikt, men inte för att förändra” (FN3-4). Men även om direkt motstridande uppfattningar enligt fokusgrupperna är ganska sällsynta även före överläggningarna – ”jag upplever *väldigt* sällan att man är oense” (FN1-2) – tillskrevs diskussionerna en inverkan på nämndemännens syn på den brotts handling som rättegången handlade om och på vad som hänt under rättegången. Deras bilder av händelseförloppet blir till följd av överläggningarna mer samstämmiga.

FN1-1: Ja, jag är, kan vara påverkbar i diskussionen då, om det är saker som kommer fram som jag inte har varit observant på, som har runnit förbi mig då i själva förhandlingen. När man kan påpeka vissa saker. Lagmannen eller dom andra nämndemännen berättar att vissa sekvenser /.../ alltså som jag inte har hunnit med, som kan göra att jag kan ändra uppfattning.

Andras berättelser och kommentarer beskrivs inte som ett hot mot eller utmaning av den egna preliminära bedömningen utan som ytterligare information och klargöranden – ”Oj! Jaså var det så det var!” (FN1-1). En fokusgrupp använde uttrycket att man ”resonerar sig fram”, t.ex. i de fall då vittnesmålen varit sinsemellan motstridande och det är svårt att bedöma deras relativa trovärdighet.

FN2-1: Mycket resonemang och gå tillbaka i liksom ”vad har dom sagt?” och så. Man resonerar sig fram till ...

FN2-2: Trovärdigheten ...

Att man ger och tar, anpassar sig och försöker komma överens framställdes som regel i två bemärkelser. Dels är det det absolut vanligaste; de flesta sade sig bara enstaka gånger eller aldrig ha reserverat sig mot en dom. Att fokusgruppsdeltagarna kunde återge dessa tillfällen, trots att de kanske varit verksamma som nämndemän i åtskilliga år visar också att det är en anmärkningsvärd markering att formellt och offentligt förklara sig skiljaktig.¹¹ Dels är det regel så tillvida att det framställdes som uppen-

11 Enligt en enkät till nämndemän vid tingsrätterna i Stockholm och Göteborg →

bart önskvärt att uppnå konsensus inom gruppen, och som olustigt för den enskilde nämndemannen att ha en avvikande mening: ”det är klart att jag kan göra mig skiljaktig men en orkar ju inte att hålla på och göra sig det jämt” (FN2-4).¹²

Interaktionens etikett

Det framställdes alltså inte bara som vanligt utan också som viktigt att enas, och därför också angeläget att inte vara helt klar över var man står i sin uppfattning om ett händelseförlopp eller definitivt ha tagit ställning i skuldfrågan när överläggningen börjar.

FN2-2: Var och en har ju sin ståndpunkt, när dom resonerar så kanske det är någonting man inte har tänkt på, den andre kanske inte har tänkt på det och, till sist kan man komma fram till en vettig nämnare i alla fall. Men det gäller ju att resonera igenom allihop då, och inte sitta med sin egen grej hela tiden.

Som jag tolkar resonemanget i citaten ovan strävar man inte bara efter enighet utan också efter en säkrare slutsats genom överläggningarna, vilka omtalas som en metod att komma sanningen närmre. Detta önskade utbyte av åsikter och minnesbilder kan liknas vid den ideala samtalsituation som Habermas (1990) beskriver, där kunskapsintresset och en gemensam vilja att nå en konsensuell sanning styr samtalet. Att inte ”sitta med sin egen grej hela tiden” utan att utbyta synpunkter och uppgifter och vara beredd att ändra sig framställs i fokusgrupperna som en norm för interaktionen vid överläggningarna (se även Jokkala 2008), liksom vid andra beslutsammans träden, där deltagarna inte representerar olika parter utan ett gemensamt intresse av att komma fram till en lösning man kan enas om. Men antagligen finns också utrymme för mindre legitim påverkan på beslutet, t.ex. att sådan information om vittnen och den tilltalade som formellt inte utgör bevis integreras i den allmänna bilden och i ställningstaganden om vittnens och parterers trovärdighet (Tanford & Cox 1988).

Genom analys av intervjuer av jurymedlemmar visade Garfinkel (1967) att deras makt ligger just i avgörandet av vad som hör till målet eller inte. Han fann att en jury i praktiken följer ett antal interaktionsnormer, som bland annat innebär att man skall använda sunt förnuft, lita på de övriga medlemmarna i juryn och inte äventyra sitt sociala rykte. Även om jurymedlemmarna *också* försöker leva upp till de officiella principerna för dömandet, bryter de ogärna mot vardagslivets normer för beslutsfattande och värderingar. De framhöll därför gärna den normativa integrationen i överlägg-

→ samt Svea hovrätt 1994 förekom reservationer i bara 3 procent av målen (Diesen 1999:380).

12 I skriften *Nämndeman* uttrycks detta förhållande på följande vis: ”Överläggningen börjar med att ordföranden redogör för fakta i målet och för innehållet i de lagregler som är aktuella. Därefter följer en diskussion där var och en har både rätt och skyldighet att framföra sin åsikt. Som regel kommer ledamöterna då överens om domen. Skulle någon ha en avvikande mening skall det ske en särskild omröstning” (Sveriges Domstolar 2006:17). Av denna skrivning framgår klart att en avvikande mening både är ett undantag och en avvikelse från normen om enighet (se också Jokkala 2008).

ningarna och undvek att tala om de situationer där de brutit mot sociala normer. De olika regelsystemen hanterades genom att växla mellan olika argument för ett beslut (ibid.). En generellt viktig drivkraft i sådana grupprocesser är som ovan nämnts strävan att reducera den olust det väcker att vara ensam om sin uppfattning, liksom att vara osäker på sitt ställningstagande (Matz & Wood 2005).

En sådan norm – att sträva efter enighet och lita på övriga ledamöter i rätter och därigenom vara beredd att ge avkall på sin egen uppfattning – kan givetvis strida mot principen om oberoende och att våga stå för sin uppfattning. Enligt en studie av Pritchard & Keenan (2002) finns det inget samband mellan hur säker man är på en minnesbild och hur korrekt den är, men de osäkra ändrar sig mer i överläggningarna.¹³ Att jurymedlemmar tillskriver varandra för mycket trovärdighet som vittnen är därför enligt författarna ett problem:

Jurors need to realize that they cannot trust their fellow jurors' confidence as an indicator of accuracy. Just as the courts have instructions on the limitations of eyewitness memory, perhaps they should instruct jurors not to trust other jurors' confidence as a sign of their memory accuracy. (Ibid: 600)

Denna normkonflikt mellan regeln att enas, respektive att som oväldig stå emot kanske mer övertygade ledamöter i rätten, framhölls också i fokusgrupperna. I en av dem beskrevs det som en risk för rättssäkerheten om samma nämndemän sitter ting tillsammans för ofta. Vid extramål är tingsrätten hänvisad till ledamöter som kan ställa upp med kort varsel, vilket ofta blir de som inte har arbete, t.ex. pensionärer, ”och då sitter samma personer och det tror jag definitivt inte bra” (FN3-2). Skälet som angavs var att det är svårare att stå för en avvikande uppfattning om man känner varandra väl: ”då vågar vi inte riktigt gå emot varandra” (FN3-2).

Ytterligare en faktor som sades påverka överläggningarna är yrkesdomaren, som är rättens ordförande.

FN3-3: /.../ ”Är det så, så är det si och så”, säger domaren och då tänker man att ”ja, det kanske är så i alla fall då”, och då går man tillbaka – och då har man oftast antecknat olika saker – och så går man tillbaka till anteckningarna och så tar man ju småsaker, som att ”ja, just det, så sa han ju”, och så har man det på anteckningarna så, tänker att ”det måste bli så här till slut.”

13 Pritchard & Keenan (2002) lät ett antal lekmän se en rättegång på video och testade därefter deras minnen samt hur säkra de var på att de hade en korrekt minnesbild. Försökspersonerna fick sedan genomföra överläggningar i syfte att komma fram till en dom, varefter de på nytt fick besvara frågor om sina minnen av rättegången och hur säkra de var på dessa. Resultatet blev att minnesbilderna visserligen blev något mer korrekta efter överläggningarna, men detta gällde framför allt perifera uppgifter. Men det var inte de som mindes fel som ändrade sig mest, utan de som var minst säkra på sina minnesbilder. De som hade mest tilltro till sina initiala minnesbilder dominerade diskussionerna och förmådde de mindre säkra att ändra sig.

Juristdomarnas inflytande beskrevs som både informellt och formellt, som grundat i professionell auktoritet, formellt ordförandeskap och/eller som en självpåtagen maktställning i de olika fokusgrupperna.

För att sammanfatta: Även om nämndemännen i fokusgrupperna alltså antydde att det fanns en risk att ovidkommande information och hänsyn kunde påverka det gemensamma ställningstagandet, sade de sig uppskatta inbördes samtal och överläggningar som ett sätt att nå fram till bättre grundade och mer vederhäftiga slutsatser. De beskrev det som positivt och angeläget att de kunde prata ihop sig om sin tolkning av den händelse som var föremål för rättegången, och av vad som utspelat sig under de muntliga förhandlingarna.

Slutdiskussion

Om trovärdiga vittnesmål om vad som erfarits av ett händelseförlopp kan betraktas som ett slags första sanning om vad som inträffat, kan rättens slutsats ses som en "sanning av andra ordningen". Den måste tas fram enligt bestämda procedurer och inom en ny tidsram, enligt andra interaktionsnormer och med en annan rollbesättning än den som medverkade i det ursprungliga dramat. I denna artikel har jag å ena sidan fokuserat på vilken betydelse nämndemän i fokusgruppssamtal tillskriver sina intryck av att vittnen "pratade ihop sig" sinsemellan och kanske med den tilltalade eller målsäganden. Å andra sidan har jag intresserat mig för hur nämndemännen beskriver och argumenterar för den process varigenom de själva säger sig komma fram till en hållbar slutsats i målet, och där de särskilt framhåller vikten av att kommunicera intryck och minnesbilder med varandra. Flera intressanta likheter och skillnader har därvid framträtt.

När två vittnesmål är samstämmiga förstärker de ömsesidigt varandras trovärdighet enligt nämndemännens bedömning. Det gäller dock inte om den antagna förklaringen till att vittnesmål liknar varandra och den tilltalades (alternativt målsägandens) berättelser är att man "pratade ihop sig" före rättegången, vilket ofta sägs ske i syfte att gynna endera parten i målet. Enligt fokusgruppsdeltagarna blir resultatet inte trovärdigt. Att det är klandervärt att prata ihop sig före rättegången förmodas vara så självklart och välkänt att det är "dumt" att avslöja. Det förmodas att det är något som vittnet i regel endast motvilligt "erkänner". Ett tecken på att två vittnen pratade ihop sig är just att deras berättelser är alltför lika varandra; i sådana fall anses de av nämndemännen försvaga varandra ömsesidigt så att bådats trovärdighet ifrågasätts. Trovärdigheten i ett vittnesmål och de berättelser som föregått den kan alltså, enligt nämndemännens bedömning, reduceras både om dessa är alltför olika varandra och sinsemellan motstridande, och om de är alltför lika och samstämmiga.

Nämndemännen kan i princip betraktas som vittnen till vad som utspelar sig under de muntliga förhandlingarna. Deras uppgift är att lyssna, reflektera över och försöka memorera vad som sägs, och hur. Samtidigt säger sig fokusgruppsdeltagarna vara öppna för risken att de missat väsentligheter, varför de gärna jämför sina intryck och anteckningar i pauser och under överläggningarna. Det framgår av diskussionerna att

man helt enkelt inte bör ha bestämt sig på egen hand, utan vara öppen för att revidera sin uppfattning och sin minnesbild av huvudförhandlingen, och även om man inte alltid har samma bild och gör samma bedömning som de andra omedelbart efter rättegången är det mycket sällan någon förklarar sig skiljaktig. Det hör till interaktionens etikett att inte envist försvara en minnesbild eller uppfattning om den inte får stöd hos andra i gruppen. Även yrkesdomarens sätt att leda överläggningarna och argumentera för sina ställningstaganden sägs påverka nämndemännens minnesbild och uppfattning. Man pratar helt enkelt ihop sig under överläggningen och hävdar att det är ett bra sätt att komma fram till sanningen om brottet.

Analysen visar sammantaget att om vittnena pratar ihop sig blir deras enskilda berättelser enligt nämndemännen *mindre* trovärdiga som redogörelser för vad som faktiskt försiggått, medan deras egna överläggningar snarare beskrivs som ett sätt att få en *bättre* bild av händelseförloppet och en klarare uppfattning om vem som gjort vad mot vem. Med andra ord: medan samtal mellan vittnen ses som ett sätt att konstruera en falsk eller åtminstone vinklad historia, presenteras rättens överläggningar som ett sätt att etablera en rimligt säker, konsensusuell sanning om vad som faktiskt hänt.

Det paradoxala med dessa diametralt olika bilder, som förmedlas av samma personer vid samma tillfälle, av vad som händer när en grupp vittnen till ett händelseförlopp, respektive till berättelser om det, diskuterar vad de sett och hört, är att de refererar till tämligen likartade socialpsykologiska processer och interaktionsnormer. Nämndemän är liksom vittnen lekmän. De är underkastade likartade psykologiska begränsningar, sociala behov och gruppsykologiska påverkansfaktorer. De kan antas uppleva samma svårigheter som vittnen att uppfatta och minnas det de hör och bevittnar, och de kan antas ha samma behov av att få ventileras och korrigera sina intryck, att se sammanhang och mening i fragmentariska intryck och förstå en berättelse som en logisk helhet. Dessutom använder nämndemännen sannolikt ungefär samma tekniker och metoder som vittnen för att minnas, få visshet och klarhet och för att få bekräftelse av en minnesbild. De står under inflytande av interaktionsnormer som premierar konsensus, ödmjukhet och insikt om den egna felbarheten och som betonar vikten av att lyssna på och diskutera med andra som var närvarande vid samma tillfälle, att beakta deras uppfattningar och ta hänsyn till vederhäftiga argument. Men när vittnen pratar ihop sig betraktas det som ett problem för sanningen och deras berättelser betvivlas; när nämndemännen gör detsamma beskrivs det som en dygd och som en förutsättning för att uppnå en sanning ”bortom rimligt tvivel”.

Referenser

- Diesen, Christian (1999) *Lekmän som domare*. Stockholm: Juristförlaget.
- Diesen, Christian (2002) *Bevisprövning i brottmål*. Stockholm: Norstedts Juridik AB.
- Festinger, Leon (1957) *A Theory of Cognitive Dissonance*. Evanston, Illinois och White Plains, New York: Row, Peterson & Co.
- Festinger, Leon, Riecken, Henry W. & Schlachter, Stanley (1956) *When Prophecy Fails*. New York: Harper & Row Publ.
- Flisbäck, Marita (2009) "Att urskilja allianser för att reducera osäkerhet." *Socialvetenskaplig tidskrift* 16(1) (under tryckning).
- Garfinkel, Harold (1967/1999) "Some rules of correct decision making that jurors respect" i *Studies in Ethnomethodology*. Cambridge: Polity Press.
- Habermas, Jürgen (1990) *Kommunikativt handlande. Texter om språk, rationalitet och samhälle*. Göteborg: Daidalos.
- Holstein, James A. (1985) "Jurors' Interpretations and Jury Decision Making." *Law and Human Behavior* 9 (1): 83–100.
- Jokkala, Toivo (2008) "En intervjustudie om nämndemän i tingsrätten." *nordisk Tidsskrift for Kriminalvidenskab* 95(1): 66–82
- Kitzinger, Jenny (1995), "Qualitative Research: Introducing focus groups." *British Medical Journal* 311: 299–302.
- Lindholm, Torun (2005) "Socialpsykologiskt perspektiv. Fördomar och diskriminering – klassiska problem i modern skepnad", s. 393–463 i Diesen, Christian, Lernestedt, Claes, Lindholm, Torun & Pettersson, Tove, *Likhet inför lagen*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Luhmann, Niklas (1968) *Förtroende. En mekanism för reduktion av social komplexitet*. Göteborg: Daidalos.
- Matz, David C. & Wood, Wendy (2005) "Cognitive Dissonance in Groups: The Consequences of Disagreement." *Journal of Personality and Social Psychology* 88 (1): 22–37.
- McCoy, Monica L., Nunez, Narina & Dammeyer, Matthew M. (1999) "The Effect of Jury Deliberations on Jurors' Reasoning Skills." *Law and Human Behavior* 23 (5): 557–575.
- Morgan, David L. (1996) "Focus Groups." *Annual Review of Sociology* 22: 129–152.
- Myers, Greg (1998) "Displaying opinions: Topics and disagreement in focus groups." *Language in Society* 27: 85–111.
- Nämndemännens Riksförbund (www.nrf.cc), "Nämndemannarollen".
- Pennington, Nancy & Hastie, Reid (1981) "Juror Decision-Making Models: The Generalization Gap." *Psychological Bulletin* 89 (2): 246–287.
- Pritchard, Mary E. & Keenan, Janice M. (2002) "Does Jury Deliberation Really Improve Jurors' Memories?" *Applied Cognitive Psychology* 16: 589–601.
- Sahlin, Ingrid (1999) "Diskursanalys som sociologisk metod", s. 83–106 i Katarina Sjöberg (red.) *Mer än kalla fakta. Kvalitativ forskning i praktiken*. Lund. Studentlitteratur.

- Sahlin, Ingrid (2008) "Om trovärdighet i ändrade berättelser." *Retfærd* 31 (4/123): 61–82.
- Schelin, Lena (2007) *Bevisvärdering av utsagor i brottmål*. Stockholm: Norstedts Juridik.
- Scheppele, Kim Lane (1994) "Practices of Truth-Finding in a Court of Law: The Case of Revised Stories." I Sarbin, Theodore R. & Kitsuse, John I. (red.) *Constructing the Social*. London, Thousand Oaks, New Dehli: SAGE Publications.
- Smithson, Janet (2000) "Using and analysing focus groups: limitations and possibilities." *International Journal of Social Research Methodology* 3 (2):103–119.
- SOU 2002:61, *Framtidens nämndemän*. Betänkande av Nämndemannakommittén.
- Sveriges Domstolar (2006) *Nämndeman. Roll och uppgifter*. Tingsrätt & hovrätt. Broschyr utgiven av Domstolsverkets informationsavdelning (www.dom.se).
- Tanford, Sarah & Cox, Michele (1988) "The Effects of Impeachment Evidence and Limiting Instructions on Individual and Group Decision Making." *Law and Human Behavior*, 12 (4): 477–497.
- Vaughan, Diane (2002), "Signals and Interpretative Work: The Role of Culture in a Theory of Practical Action", s. 28–56 i Cerulo, Karen A. (red.) *Culture in Mind. Toward a Sociology of Culture and Cognition*. New York, London: Routledge
- Wibeck, Victoria (2000) *Fokusgrupper. Om fokuserade gruppintervjuer som undersökningsmetod*. Lund: Studentlitteratur.

Författarpresentation

Ingrid Sahlin är professor i socialt arbete vid Göteborgs universitet. Till hennes forskningsintressen hör hur olika former av makt och exkludering förhåller sig till konstruktioner av problemgrupper. Denna artikel är skriven inom ramen för en studie av myndigheters trovärdighetsbedömningar.

Europeisk familjelycka

Om användandet av familjemetaphoren i EU

Anders Hellström

Malmö Institute for Studies of Migration, Diversity and Welfare (MIM), Malmö högskola

The re-unification of a family of nations: usages of the family metaphor in the EU

This article analyses usages of the family metaphor in the EU. It starts up with a scrutiny of feminist theories of the nation-as-family metaphor. Introducing the concept of domopolitics, the author infers that the family, on the one hand, connotes to feelings of security and homeliness and, on the other hand, fears of the well-known, of immanent threats to in-group cohesion. The significance of the family metaphor in the EU rhetoric connects to a renewed emphasis on distinct values, principles and norms that balance the otherwise technocratic image of the EU. He further applies the nation-as-family metaphor to contemporary EU rhetoric. In the analysis, he infers that all three dimensions of the metaphor (ethnic, civil and hierarchic) are manifest in the EU political language making its use an enterprise that strives at moving beyond, but not completely away from the nation-state paradigm.

Key words: EU, family metaphor, eastern enlargement, nationalism

I familjens hägn¹

I en familj bryr man sig om varandra. Det handlar om ett ömsesidigt givande och tagande utifrån olika förutsättningar. Hemmet är många familjers borg, en tillflyktsort från ett stökigt utanför som ivrigt tränger sig på och pockar på uppmärksamhet. Många familjer har också gemensamma regler som syftar till att bevara husfriden. Vanligtvis tilldelas familjemedlemmar uppgifter som de är satta att sköta givet sina respektive roller. Beteendemönster normaliseras och besökare lär sig snabbt att läsa av de underförstådda koder som gäller i just denna familj. En god familj är välkomnande gentemot gäster, så länge dessa inte missbrukar familjens gästfrihet och exempelvis stannar längre än vad som är brukligt. Ibland behövs det städas innan gästerna anländer. Det är väsentligt att framställa familjen och det egna hemmet i positiv dager. Trots interna meningsskiljaktigheter står familjen enad utåt. Typiskt kan detta illustreras med hur en familjemedlem ihärdigt försvarar sin syster eller bror gentemot utomstående alldeles oavsett om syskonen tidigare har bråkat med varandra inom

1 Tack till Sara Kalm och Magnus Dahlstedt för råd och rön under arbetets gång. Tack också till det statsvetenskapliga nätverket för Europaforskning för finansiellt stöd. Ett särskilt tack riktas till min syster, Anna Bendz, som hjälpte mig att skapa stringens under omarbetningen av texten. Tack också till två sakkunniga som gav mig många bra rekommendationer om hur texten skulle förbättras. Tack till Monika Edgren för värdefulla litteraturtips.

familjens hägn. För personer som inte är medlemmar av familjen kan det förefalla oartigt att komma med kritiska synpunkter på det som anses vara inomfamiljära angelägenheter. De regler och värderingar som gäller på insidan behöver inte alltid sammanfalla med utsidan.

Studiens fokus

Den här fiktiva familjebeskrivningen gäller givetvis inte alla och kan säkerligen sägas vara anpassad efter en västerländsk, borgerlig och/eller heteronormativ familjestruktur (jfr. Butler 2004: 124; Kaye 2003). Det inte givet på förhand vilka normer och värden som knyts till en hypotetisk idealfamilj lika lite som att det i praktiken skulle finnas en familjekonstellation som helt motsvarar dess krav och förväntningar. Likväl har familjen som metafor en känslomässig dragningskraft i det att den appellerar till såväl människors vardag som normativa ideal om hur ett samhälle bör fungera. Mitt intresse i den här artikeln kretsar kring hur familjen som metafor kan användas som ett retoriskt redskap i konstruktionen av politiska gemenskaper. Metaforer ses inte här primärt som oskyldiga retoriska knep för att vinna politiska poänger. Användandet av metaforer i både politiska tal och vardagliga samtal bidrar till att sätta ramarna för politisk kommunikation och samhällelig interaktion. Tidigare forskning om metaforer har således påvisat dels hur metaforer används i politisk maktutövning och i politiska förhandlingar (Se vidare Jönsson & Hall 2003; Shapiro 1985), dels också hur metaforer på slentrianmässig basis reproduceras dagligen i vardagliga samtal (Lakoff & Johnson 1980) och därmed kan förstärka exempelvis gemensamma föreställningar om en nationell folkgemenskap (Billig 1995).

Syftet med denna artikel är att analysera användandet av familjemetaforen i den Europeiska Unionen (EU). Flera forskare (Ifversen 2002; Diez 1999) noterar att EU alltmer har kopplats samman med Europa som idé, och det till den grad att EU och Europa framstår som synonymmer. EU förser begreppet "Europa" med en politisk laddning och medverkar därmed till att betydelsen av Europa förstärks och också förskjuts. Användandet av familjemetaforen och de värden som tillskrivs den "europeiska familjen" är således ett uttryck för ett större identitetspolitiskt projekt att förse Europa med en särskild essens (se vidare Hellström 2008a). På vilka sätt kan då familjemetaforen tjäna konsolideringen av EU som en politisk gemenskap? I en samtid som betraktas som alltmer flytande, där globalisering antas luckra upp gränser och bidra till ökade migrationsrörelser, där forskare placerar prefix som *ny*, *sen* eller *post* framför etablerade begrepp som modernitet, politik eller nationalism, påminner det alltjämt frekventa användandet av familjemetaforen om etablerade sociala koder för sammanhållning och gemenskap. På samma gång som nationalism som fenomen och dominerande ideologi förpassas bakåt i historien, eller lokaliseras utanför Europa (jfr Billig 1995), reproduceras fantasin om nationell enighet genom symboler och myter om tillhörighet och gemenskap med utgångspunkt i Europa som en föreställd familjegemenskap (jfr Petersson & Hellström 2003). Mycket av EU:s praktiska verksamhet utgår från social administration och ekonomisk nyttomaximering medan det i den politiska retoriken märks tydliga moraliska ställningstaganden om rätt och fel angående EU:s

och Europas framtid. Låt mig ge ett exempel. Europeiska Kommissionens 27 medlemmar, en från varje medlemsland, är tillsatta att agera fördragets väktare och se till det gemensamma europeiska intresset utan att styras av nationella särintressen. I deras politiska språkbruk, som uttrycks i diverse tal och officiella dokument, beskrivs östutvidgningen, då EU utvidgades från 15 till 25 medlemsländer i maj 2004, som en familjeåterförening. I ett besök i Warszawa uttrycker den dåvarande ordföranden för kommissionen, Romano Prodi (8 mars 2001), sina tankar kring just detta: "Europa, som är en familj av nationer, en familj som bryr sig och delar med sig, måste ha en gemensam uppsättning regler för att kunna leva tillsammans".² Östutvidgningen antas förmedla ett utökad utbyte av inte bara varor, tjänster och kapital utan också av människor, idéer och kunskap. Samtidigt betonas behovet av att enas kring en gemensam kärna, det som förenar den europeiska familjen och det europeiska hemmet. En intensifiering av integrationsprocessen, både i bredd (fler medlemsländer) och i djup (fler policyområden), har föranlett en alltjämt pågående diskussion om vad som kännetecknar en riktig europé och vad Europa egentligen representerar (se vidare Hellström 2008a). Europa, som föreställd familjegemenskap, blir en symbol för att européer går samman i en politisk union, rättar sig efter gemensamma regler och därmed inlemmas i familjens hägn och tar del av den europeiska familjelyckan.

Huvudsakliga argument

Mitt första huvudsakliga argument är att användandet av familjemetaphoren i den officiella EU-retoriken reflekterar en tilltagande politisering av den europeiska integrationsprocessen. Genom att poängtera att medlemsstaterna ingår i samma familj och därmed är förpliktigade att upprätthålla en enad fasad utåt oavsett nationstillhörighet framstår det som legitimt att fatta fler politiska beslut på en gemensam överstatlig nivå. Att lyfta fram EU som en enhetlig global aktör förutsätter exempelvis en någorlunda samordnad syn på EU:s roll i världen (se t.ex. Tonra 2006). Genom att presentera EU som en återförenad familjegemenskap markerar EU-politiker behovet av samhörighet och gemenskap samtidigt som omvärlden beskrivs som alltmer färfylld och svärbegriplig. Min artikel introducerar begreppet domopolitik som ett sätt att förstå EU:s ambitioner att markera behovet av intern sammanhållning och samtidigt erbjuda en grundläggande säkerhet för de familjemedlemmar som befolkar det europeiska hemmet.

Mitt andra huvudsakliga argument är att användandet av familjemetaphoren i den officiella EU-retoriken speglar en strävan att nå bortom, men ändå inte helt förbi nationalstaten. Genom att beskriva östutvidgningen som en återförenad familjegemenskap, impliceras en politisk gemenskap som naturligt förenar ett antal nationalstater i ett gemensamt paneuropeiskt projekt samtidigt som symboler och myter om nationell enighet reproduceras och anpassas till en europeisk språkdräkt. I det avseendet återoppar artikeln feministisk forskning om nationen-som-familj som tillämpbar också på den delvis överstatliga politiska gemenskapen EU.

2 Författaren har i förekommande fall översatt alla direkta citat från engelska till svenska.

Metodologiska reflektioner

Žižek (2000a: 343) noterar att familjen tagit steget ut i offentligheten. Samhälleliga institutioner fungerar som substitut för den inte längre heliga "privata" familjegemenskapen. Så fyller exempelvis skolan, och även universitet, en terapeutisk funktion och företag anammar familjeliknande organisationsstrukturer. Det offentliga livet görs familjärt. På liknande sätt har många forskare, oftast utifrån ett genusperspektiv, identifierat hur familjemetaforen använts som ett sätt att reproducera frågeställningar och föreställningar om manlighet och kvinnlighet på en rad olika områden (se t.ex. Okin 1989; Mulinari 1995). Familjen som metafor har vidare uppmärksammats av en rad feministiskt inriktade forskare som ett sätt att reproducera nationella politiska gemenskaper. Eisenstein (2000: 35) skriver bland annat om hur det symboliska moderskapet fysiskt knyter samman nationen med familjen och Hill Collins (2000: 167) beskriver hur makthierarkier naturaliseras och legitimeras genom att traditionella familjeideal reproduceras i det offentliga rummet. Familjemetaforen används som en avpolitiserad kategori och kan därmed ta udden av politiska konfrontationer.

Hur ska vi då kunna förstå användandet av familjemetaforen i den officiella EU-retoriken? Metodologiskt utgår jag från ett begreppsanalytiskt ramverk där föreställningar om Europa vävs samman med familjemetaforen i ett meningsalstrande semantiskt fält. All politisk kommunikation utgår från en rad begrepp, vilka kan vara mer eller mindre omdiskuterade (se t.ex. Koselleck 2004). Det offentliga samtalet förutsätter en viss samsyn kring fundamentala begrepp för att underlätta vidare kommunikation. Enligt Ifversen (2002) är just begreppet "Europa" lämpligt för en dylik analys då det råder en ständig definitionskamp om dess innebörd. Min analys av familjemetaforen kan således inlemmas i ett vidare begreppsanalytiskt ramverk för hur vi ska förstå förutsättningarna för politisk kommunikation och samhällelig interaktion i europeiska samhällen. Delanty & Rumford (2004) formulerar ett alternativ till den, i deras tycke, rådande dominansen av institutionellt inriktade analyser och empiriskt överlastade länderjämförande undersökningar i studier av europeisk integration. Med utgångspunkt i ett ambitiöst socialkonstruktivistiskt program fokuserar Delanty & Rumford på hur EU som politiskt projekt bör sättas i relation till globaliseringen och hur europeiska samhällen svarar på dess utmaningar. Givet att det inte råder någon konsensus om vad som kännetecknar det europeiska projektet förordar Delanty & Rumford ett öppnande för en kosmopolitisk förståelse av uttryck för en gemensam kollektiv europeisk identitet, vilken sägs uppträda i mötet mellan det globala och det nationella (ibid: 23). En bredare sociologisk förståelse av europeiseringen av europeiska samhällen kan, enligt Delanty & Rumford, inte reduceras till EU som politisk aktör och dess påverkan på inhemska politiska strukturer. I linje med deras resonemang betonar jag kognitiva och kommunikativa aspekter av den europeiska integrationsprocessen, vilket innebär att samspelet mellan det politiska samtalets förändrade förutsättningar och kontextbetingade identitetsförskjutningar uppmärksammas. Med utgångspunkt i begreppet domopolitik resonerar jag kring hur det europeiska projektet på samma gång öppnar och sluter sig i ljuset av globala

förändringsprocesser. Genom att beakta användandet av familjemetaforen i den officiella EU-retoriken uppmärksammar jag hur politisk retorik reflekterar förändrade förutsättningar för politisk kommunikation och samhällelig interaktion i samtidens Europa. Däremot undviker jag de normativa ambitionerna som uttrycks i deras teoretiska ramverk. Istället fokuserar jag på hur samtida försök att konstruera Europa som en enhetlig politisk gemenskap tar sin utgångspunkt i ett nationalstatspräglad symbolspråk, vilket i sig antyder att drömmen om det kosmopolitiska Europa, i dagsläget, har en begränsad dragningskraft (jfr Haller 2008).

Tillvägagångssätt

Inledningsvis gör jag en kortfattad översikt av det semantiska fält som begreppet Europa utgör genom att precisera ett antal narrativ som används, och har använts, för att fixera betydelsen av det europeiska. Därefter introduceras en teoretisk förståelse av framväxten av EU som ett domopolitiskt projekt; dvs konsoliderandet av det europeiska hemmet utifrån en politik som, å ena sidan, värnar om gemensamma värden och ideal som knyter samman familjemedlemmarna och, å andra sidan, en politik som utgår från att skydda det europeiska hemmet från ovälkomna besökare. Utifrån detta resonemang följer den empiriska analysen av familjemetaforen i kommissionärernas politiska retorik som ett fall av EU som ett domopolitiskt projekt. Feministisk forskning om nationen-som-familj används som ett sätt att uppmärksamma EU-projektets strävan att nå, åtminstone delvis, bortom nationalstatsparadigmet. Det empiriska materialet omfattar de tal- och dokument från den europeiska kommissionen (2000–2007) där familjemetaforen förekommer.³ Sammanlagt rör det sig om nästan tusen dokument och jag har därför ytterligare tematiskt begränsat mig till att analysera de textdokument som mer specifikt kretsar kring identitetsrelaterade aspekter och ansluter till områden där familjemetaforen fått ett tydligt genomslag. I samband med att Romano Prodi tillträdde posten som ordförande för kommissionen 2000 stod östutvidgningen högt på dagordningen och jämte den retorik som präglar EU:s relation till externa aktörer som exempelvis USA är det också i denna diskurs som familjemetaforen främst slagit igenom.

Det europeiska

Hur vi väljer att begreppsliggöra Europa och dess historia får konsekvenser för vilka familjevärden som ska lyftas fram och också för vilka länder som kan anses vara naturligt hemmahörande i den europeiska gemenskapen. Om vi exempelvis förfäktar bilden av Europa som en kristen gemenskap och skriver den europeiska historien del-

3 Materialet är inhämtat från EU-databasen "Rapid". Urvalet av textdokument styrs av de dimensioner av metaforen nationen-som-familj som vägleder analysen. Jämte detta material har jag tidigare samlat in ett omfattande mediematerial med avseende på utvecklingen av medlemskapsförhandlingarna under Sveriges ordförandeskapsperiod i EU:s ministerråd 2001 (se vidare Hellström & Åkesson 2001). Detta material används som komplement i analysen av familjemetaforens hierarkidimension.

vis som en kamp, eller i alla fall som kontrast till de delar av Romarriket (läs: Östrom) som föll samman vid islams expansion, blir Turkiets medlemskap troligtvis föremål för tvivel. Om vi, å andra sidan, fokuserar på det bysantinska arvet som en källa för samtida europeisk konsolidering och väljer att se islam som en integrerad del av Europas historia, kommer frågan om Turkiets framtida medlemskap i ett helt annat ljus (jfr Schlesinger & Foret 2006).

Ambitionen att precisera en specifik europeisk idé hämtar, enligt Delanty (1995: 13f), inspiration från diskurser om exempelvis civilisation, kristendom och kultur. Vi känner igen dessa karakteristika från vad som brukar beskrivas som upplysningsarvet där förnuftets flamma framhölls på bekostnad av blodsvunna hierarkier och dogmatiska religiösa seder. Genom att koppla dessa upplysningsdygder till föreställningar om att vissa folk var mer civiliserade än andra motiverades kolonial expansion och exploatering av de delar av världen som placerades utanför "Väst" (jfr Hansen 2002). Sammanfattningsvis utgår dagens föreställningar om det gemensamma europeiska arvet från olika historiska narrativ, vilka i varierande grad kan användas för att skapa en naturlig, eller snarare naturaliserad, länk mellan det förflutna, samtiden och framtiden. Vidare har dessa narrativ fyllts på med nya betydelser samtidigt som andra, åtminstone tillfälligtvis, förpassats till glömska. På så vis har narrativ om romarriket givit upphov till både moderna föreställningar om rättssäkerhet, idéer om människan som ett politiskt subjekt och tankar om imperial överhöghet (se t.ex. Jönsson et al. 2003: 31–5; Pagden 2002: 41–2). Narrativ om kosmopolitanism finner vi i skolastikens klosterväsende där lärda män runtom i Europa använde sig av det gemensamma latinska språket för att kommunicera en kristen uttolkning av det antika arvet (se t.ex. Jordan 2002: 72–74), men vi finner också detta narrativ i Kants vision om en värld av fredliga stater som på en republikansk grund förenas i en lojalitet till en kosmopolitisk konstitution (Kant 1795/1983). För Kant fanns ingen uppenbar motsättning mellan, å ena sidan, narrativ om den demokratiska staten som legitimeras av en upplyst form av nationalism och, å andra sidan, kosmopolitiska ideal om en global värdegemenskap. Med andra ord förenas demos och kosmos, vilket också kan sägas utgöra kärnan i samtida anspråk på att nå bortom, men ändå inte förbi nationalstaten inom ramarna för EU som politiskt projekt (se vidare Hellström 2008a: kapitel 3).

Det är på intet vis självklart hur kopplingarna mellan narrativ om det europeiska och den samtida politiska praktiken ser ut annat än att det sker en ständig kamp om att precisera en specifik idé om Europa och vilka historiska narrativ som ska lyftas fram för att bekräfta denna. Genom att analysera Europa som ett meningsskapande semantiskt fält får vi ett instrument för att precisera positioner i den samtida debatten, utifrån vilka olika betydelser av det europeiska betonas. Jürgen Habermas (2001) talar om Europa som en möjlig kosmopolitisk gemenskap bortom nationalstaten. Romano Prodi menar, å sin sida, att kristendomen utgör den själ som förenar öst och väst i Europa (Prodi 2000) medan åter andra väljer att definiera Europa som ett öppet politiskt projekt utan substantiella attribut (Beck & Grande 2006: 19).

I föreliggande analys av användandet av familjemetaforen i EU märks i samband med östutvidgningen hur narrativ om kalla kriget används som ett sätt att markera

avstånd mot det som varit, och med hänvisning till valda aspekter av narrativ om exempelvis civilisation, kristendom och det romerska riket antyds förekomsten av ett gemensamt europeiskt arv långt innan Sovjet och USA delade upp världen i olika intressesfärer. Kalla kriget ses som en källa till splittringar i Europa, dels mellan öst och väst, och dels inom väst. Om narrativ om det andra världskriget användes som en negativ referens bland dem som på 1950-talet grundlade kol- och stålunionen fyller narrativ om det kalla kriget en liknande legitimerande funktion för utvecklingen av den europeiska integrationen på nittioalet och framåt. Europa som ett semantiskt fält förefaller onekligen öppet för betydelseförskjutningar; ett "oavslutat äventyr" för att citera Zygmunt Bauman (2005). I samtida diskussioner kring vad som utgör Europa som ett semantiskt fält är det uppenbart att vi inte kan negligera framväxten av EU som ett domopolitiskt projekt.

EU som domopolitiskt projekt

I detta avsnitt diskuterar jag på vilket sätt som användandet av familjemetaforen kan kopplas till EU som ett domopolitiskt projekt. Under loppet av ett drygt halvsekel har EU-samarbetet utvidgats från sex till 27 medlemsländer och det sträcker sig över områden som försvarspolitik, asylpolitik och socialpolitik. Det är uppenbart att integrationsprocessen numera också inbegriper de mer känsliga frågor som man från början avhöll sig ifrån (Se vidare Dinan 2004). Politiseringen av EU-projektet kan förstås som en kombination av en alltmer tät integration och en numera utbredd lyhördhet för att EU lider av ett demokratiskt underskott som inte kan avhjälpas med vad Beck & Grande (2004: 43) benämner "vanmaktens teknokratiska knep". I ett led att möta det folkliga missnöjet och brist på förtroende för EU:s institutioner och dess färdriktning markerar kommissionen behovet av gemensamma visioner som kan föra de europeiska folken samman och därmed förse den europeiska familjen med ett sammanhållande kitt. Visionen om ett enat Europa uttrycks i en oftast entusiastisk retorik inför såväl konstitutionsarbete som förverkligandet av östutvidgningen 2004 då EU expanderade från 15 till 25 medlemsländer. De reformer som delibererades inför utvidgningen motiverades med hänsyn till förverkligandet av EU som ett fredsprojekt; ett enande av familjegemenskapen som så länge varit anstucken av sovjetisk maktpolitik. Användandet av familjemetaforen i EU kan alltså ses som ett svar på de krav på ökat medborgerligt inflytande och offentlig dialog som uppkommit i samband med att samarbetet alltmer har politiserats.

En kompletterande ingång till att förstå bruket av familjemetaforen är att fokusera på dess trygghetsalstrande verkningskraft. Enligt Ulf Hedetoft (2002) har etablerade nationalstater besvarat globaliseringen genom att sluta sig inåt och enas kring abstrakta föreställningar om nationer som hem, vilket i sin tur har föranlett en situation där nyanlända invandrare svårligen kan känna sig "hemma" i sina nya "hus". Liknande tankegångar återfinns i Zygmunt Baumans bok *Europa: Ett oavslutat äventyr* (2005), där det europeiska projektet liknas vid ett namnlöst djur, vars livsöde Franz Kafka berättar om i novellen *Der Bau*. Djurets främsta livsuppgift är att skydda sig

mot inkräktare och överallt tycks faran för det okända vara närvarande, vilket motiverar djuret att idogt fortsätta gräva för att förbättra boets skyddsanordningar. För det lilla djuret skulle meningen med livet "gå förlorad om rädslan försvann. Säkerhet skulle vara början till slutet för ett meningsfullt liv och avslöja detta livs absurditeter." (ibid: 107).

Enligt Bauman har det europeiska projektet, som tidigare varit en utåtriktad kraft inriktad på civilisations-spridning och kolonialism, slutit sig inåt för att skydda sig mot påhittade eller verkliga farhågor som tycks allestädes närvarande. Rädslan är det namn vi ger våra känslor av ovisshet och okunnighet om vad i hotet mot den interna sammanhållningen består. Den värsta sortens rädsla är diffus, flytande och okontrollerbar och i denna kontext kan hemmet, familjens boning, beskrivas som en tillflyktsort och säkerhetsventil, vilken filtrerar vänner från fiender (jfr Bauman 2007). Annorlunda uttryckt, familjen är en trygghetsfaktor inte bara för att den erbjuder ett hem, eller åtminstone drömmen om ett ursprungligt imaginärt sådant, utan också för att den erbjuder en enande grund för kollektiva Vi-formationer. Familjen utstrålar trygghet, och inte minst, visshet om vilka "vi" är i relation till vilka "vi inte är". Arjun Appadurai (2007) menar att kalla krigets slut efterföljdes av en utveckling mot fria marknadskrafter, öppnande av gränser, mänskliga rättigheter och liberaldemokratiska principer för ett gott styre. På samma gång präglades samma period av flera exempel på etnisk rensning och politiskt motiverat våld. Appadurai argumenterar för att vi kan förstå denna dubbelhet utifrån en utbredd "ängslan inför det ofullständiga". Det finns ett uppdämt behov av att åter producera och markera faktiska gränser mellan "Vi" och "Dem". Användandet av familjemetaforen i EU kan i detta sammanhang ses som en reaktion mot ökande orosstämningar i europeiska samhällen.

Genom att se EU som ett domopolitiskt projekt når vi en framkomlig väg för att förstå hur rädslan för det ofullständiga och okända kan driva integrationsprocessen framåt (jfr Hellström 2008b; Walters 2004). Grekiskans *domos* indikerar både hus och hem. Uttryck för domopolitik kombinerar, enligt William Walters, förverkligandet av ideal om gemenskap och medborgarskap med en skarp åtskillnad mellan "vi och dem". "De andra", menar Walters, kan besöka oss som gäster (inkräktare kastas omedelbart ut), men de stannar på "vår" inbjudan och när det inte längre passar bör de packa sina väskor och ge sig tillbaka till sina "hem". Snarlika resonemang finner vi i diverse assimileringstrategier, repatrieringsprogram eller i den politiska retorik som syftar till att bättre integrera "de andra" i den nationella folkgemenskapen. Inkludering förutsätter en motprestation, som i sig uttrycker en förhoppning och ett krav på att "de andra" ska bli mer som "vi". Utvecklingen av EU som ett domopolitiskt projekt kan, menar jag, förstås som en reaktion på den rädsla för det ofullständiga som Appadurai talar om.

Om vi sätter samman pusselbitarna finner vi en union som värnar om de värden som sägs präglade den europeiska familjegenskapen såsom gästvänlighet, solidaritet, medborgarskap alltmedan omvärlden beskrivs som alltmer hotande och farofylld. Migrationsstudier visar att det sker en allt hårdare kontroll och uppdelning mellan önskade och icke-önskade migranter (se t.ex. Schierup et al. 2006). Europeiska grän-

ser ritas efter den beprövade nationalstatslogik som implicerar att ett mer eller mindre väldefinierat (europeiskt) folk har en särskild rätt till ett territoriellt avgränsat rum (Europa). Rätten att reglera vilka som är välkomna att vistas i en annan stat ifrågasätts sällan, även om man inte på samma sätt har anspråk på att reglera vilka som ska få lämna landet. Möjligheten att röra sig fritt utgör en samtida statusmarkör (Kalm 2008). I anslutning till familjemetaforen är det således betydligt lättare att tillfälligtvis, eller permanent, lämna familjen än att få tillträde till en ny familjegemenskap. Medan kapital och varor tillåts röra sig relativt fritt över gränserna gäller inte nödvändigtvis detsamma för människor, även om det är uppenbart att många numera har bättre möjligheter att söka kvalificerade jobb eller studera i andra länder än vad som var fallet för ett par decennier sedan.

Sammantaget kan vi avläsa att det familjära symboliserar det trygga och fridfulla, men att det familjära också aktualiserar det motsatta, det farliga och en påminnelse om det ständigt närvarande hotet mot att "vår" fredliga samvaro inte varar för evigt. Familjemetaforen i den officiella EU-retoriken används för att möta förväntningar om medborgerligt inflytande, krav på trygghet och ett dämpande av orosstämningar. Dessa betydelser som knyts till familjemetaforen är också signifikativa för framväxten av EU som ett domopolitiskt projekt. I nästa avsnitt ska jag diskutera hur feministiskt inriktad forskning om nationen-som-familj kan omsättas till ett analysverktyg för att förstå hur familjemetaforen också används i relation till EU.

Nationen som familj

Tidigare forskning om familjemetaforens politiska betydelse har, som tidigare nämnts, främst kretsat kring nationen. Inom feministisk och postkolonial forskning framhävs betydelsen av att beakta intersektionaliteter av kategorier som kön, ras och religion i analyser av nationalism (Yuval-Davis 2006; de los Reyes & Mulinari 2005; Edgren 1996). I sin bok om rysk nationalism talar exempelvis Hellberg-Hirn (1997) om modersmyten som ett sätt att skapa en naturaliserad bild av den ryska nationen som ett urhem. Hon tar fasta på moderslandets materiella uttryck i form av de så kallade Matrioskadockorna, vilka

... erbjuder den mest komprimerade sinnebilderna av matriarkatet, i det att hon förkroppsligar koncentrerad, evig moderlighet. Och kanske, genom en hemlig önskan, så inbegriper Matrioskkan Rysslands vision om sig själv som en nation (*ibid.*, s. 117).

Tillsammans med myten om den manlige hjälten, som vakar över territoriet (moderslandet) uttrycker "ikonen" av den medelålders bondekvinna att Ryssland – eller i förekommande fall Sovjetunionen – är ett hem värt att värna om, en mäktig symbios mellan hjärta och hjärna, territorium och själ. Exemplet antyder den nära kopplingen mellan hem, familj och nation. Det är mannens uppgift att beskydda och kvinnans att sörja för familjens (läs: fosterlandets) kontinuitet (jfr Chaterjee 1993). Familjemetaforen ges här en konkret innebörd och kopplas samman med hemmet som en plats

vård att kämpa för, vilket i sin tur antyder ett ständigt hot.

Det nationella hemmet är en symbol för utopiska modeller och framtidsplaner, där fokus på det förflutna knyts samman med symboler för nationell gemenskap som också leder framåt i tiden. Familjefadern (*Patrius*), värnar och vaktar över fosterlandet (*Patria*), som i den kristna versionen blir synonymt med paradiset självt. I en sekulariserad form lyfts ofta termen *Heimat*, tyskans ord för hembygd, fram (jfr Stråth 2003). Mer konkret menar Puri (2004) att nationen-som-familj består av två dimensioner. För det första antas att familjemedlemmarna har vissa gemensamma intressen. För det andra förstärker metaforen idén om att nationen, liksom familjen, har ett gemensamt förflutet. I analytiskt syfte kan vi lägga till en ytterligare dimension, vilken poängterar det faktum att familjen implicerar en intern hierarki (jfr Chatterjee 1993; Petersson & Hellström 2003; Hill Collins 2000); familjemedlemmarna har vissa karakteristiska knutna till sig och därmed olika slags funktioner att fylla i familjens hägn. Den första dimensionen för tankarna till civila former av nationalism, vilka omfattar gemensamma regler för politiskt beslutsfattande; värnandet av en gemensam offentlighet där kollektiva uppfattningar om det goda och det rätta kommuniceras och delibereras. Dess legitimitet vilar på det aktiva medborgarskapets grund där man inte behöver födas in i familjen, men istället skolas in i en gemensam politisk kultur (jfr Brown 2000). Den andra dimensionen har närmare beröringspunkter med etniska former av nationalism som tar sig uttryck i gemensamma symboler, myter och värden; föreställningar om ett urhem och idéer om ett gemensamt förflutet; kollektiva glömskor och minnen och upphöjande av nationella hjältar och så kallade ”founding fathers” (jfr Eriksen 2004). Enligt den etniska nationalismens credo måste man födas in i den nationella gemenskapen, enligt principen *ius sanguinis*. Det är således inte möjligt att adoptera nya barn till familjen utifrån ett renodlat etnonationalistiskt perspektiv. Bland dagens etablerade nationalstater är det analytiskt klumpigt att dela upp i världen i civila och etniska nationer. Istället kan man tala om att alla nationella familjegemenskaper har drag av båda idealtyper (jfr Brown 2000). Vad gäller den tredje aspekten, förekomsten av en särskild familjehierarki, kan detta märkas i relationer mellan majoritetsbefolkning och minoriteter, men i vårt fall också i relationen mellan nya och gamla medlemsländer i EU eller mellan konsensusorienterade etablerade partier och mindre rumsrena partier och rörelser.

Jag ska nedan diskutera dessa tre dimensioner av metaforen *nationen-som-familj* i relation till EU som ett domopolitiskt projekt. Jag koncentrerar analysen till en diskussion kring hur civil nationalism (första dimensionen) och etnisk nationalism (andra dimensionen) manifesteras i det politiska språkbruket bland kommissionens representanter. Genom att också fokusera på metaforens hierarkiskapande funktion (tredje dimensionen) blottläggs vilka krav på motprestation som formuleras till nytillskott i den europeiska familjen, samt hur man hanterar eventuella svarta får. Genom att närmare beakta den politiska praktik som utgörs av kommissionärernas retorik får vi en inblick i hur feministisk forskning om nationen-som-familj också kan vara applicerbar på EU som ett domopolitiskt projekt. Analysen inleds med en diskussion kring föreställandet av det europeiska hemmet som en gemenskap ”enad-i-mångfald”.

Därefter analyserar jag uttryck för gemensamma intressen (första dimensionen) och gemensamma anspråk på urhem (andra dimensionen) i relation till USA; i relation till de femton länder som före 2004 var medlemmar och de 27 länder som efter 2007 är medlemmar av unionen och också i relation till Balkanländerna. Analysen avslutas med en diskussion kring hierarkibildningar i den europeiska familjen (tredje dimensionen) såsom de kom till uttryck i medlemskapsförhandlingarna med de nya EU-länderna och också kring hur familjen hanterar "svarta får".

Det europeiska hemmet

Föreställningar om ett gemensamt europeiskt hem uttrycks i den retoriska slogan, enighet-i-mångfald (unity-in-diversity), som tills nyligen har fungerat som unionens officiella motto. Den bakomliggande idén är att den europeiska familjen härstammar från olika nationer. Medlemsstaternas invånare är bosatta i olika nationella hem som de också känner tillhörighet till. Enligt EU-retoriken är det denna mångfald av regionala och nationella kulturer som sammantaget utgör den enighet som den europeiska gemenskapen vilar på (se vidare Hellström 2008a; Delanty & Rumford 2004). Romano Prodi besöker Makedoniens huvudstad Skopje den 21 februari 2003:

Vår europeiska familj består av många folk och kulturer. Den rikedom av traditioner och olika kulturer är vår styrka [...] Det finns andra ingångar till integration – som i Förenta Staterna, där olika kulturer har smält samman till ett nytt folk. Europas angreppssätt är ett annat. Vårt alternativ är en sammansatt modell. Den bevarar respektive folks identitet, varje enskild byggsten som används för den gemensamma byggnaden.

Familjemetaforen används som ett sätt att fixera betydelsen av EU som ett (domo)politiskt projekt med Europa som en naturlig referenspunkt. Frågan är dock vad som krävs för att få vara med i den europeiska familjen och hur mycket mångfald som kan tolereras utan att den högt värderade enigheten äventyras? Anorlunda uttryckt, vilka värden är det som förmodas delas av denna, till synes, ödesbestämda familjegemenskap? Den värdemässiga grunden för EU:s så kallade sociala agenda kopplas ofta till begreppet solidaritet. EU:s kommissionär för jordbruk, skogsbruk och fiske, Franz Fischler besöker Krakow i Polen den 13 september 2002 och citerar där den framlidne påven, Johannes Paulus II och dennes idé om att Polen har en naturlig plats i det framtida Europa: "Solidaritet är den europeiska integrationens berggrund". Det är viktigt, påpekar han, att de nya medlemsländerna anammar ett gemensamt europeiskt värderingspaket för att på så vis underlätta en "smidig assimilering".

Budskapet i detta, och i flera andra, tal är att EU inbegriper moraliska principer och demokratiska värderingar och därmed inte kan reduceras till en godtycklig sammanslutning för ömsesidig ekonomisk vinning. I demokratiteoretiska termer skulle man kunna tala om en politisk sammanslutning som inte bara ser till processvärden (olika medel för att uppnå ideal om exempelvis rättvis och frihet), utan som också lu-

tar sig mot substantiella kriterier kring vad som bör känneteckna en god demokrati (Se vidare t.ex. Lundquist 2001). EU som ett (domo)politiskt projekt inbegriper tydliga normativa uppfattningar om vad som kännetecknar ett gott samarbete och vad som krävs för att ingå däri. I det ovan citerade talet antyder Prodi att EU:s modell för integration skiljer sig från den amerikanska dito. I följande stycke ska jag mer specifikt behandla frågan hur EU som enad aktör förhåller sig till USA utifrån en läsning av de tal som behandlar de transatlantiska banden med utgångspunkt i familjemetaforen.

Den europeiska familjen i den globala byn

Prodi besöker New York: ”Det kan inte bli någon dialog om vi alla tänker på samma sätt. Så, skillnader är vitala. Och vi vet alla att ju mindre skillnader, desto hetare kan dialogerna bli. Alla familjer vet detta” (Prodi fjärde november 2003). Prodi talar här i en amerikansk universitetskontext. Citatet kan tolkas som att det förvisso finns skillnader mellan USA och EU, men att dessa kan redas ut inom familjen. Längre fram i sitt anförande utvecklar han på vilket sätt som EU:s medlemsländer och USA ingår i samma familj:

Faktum är att Europa och Amerika är delar av samma kulturvärld. Vi delar ett starkt förtroende för demokrati, basala friheter, rättssäkerhet och mänskliga rättigheter. Europas andliga arv är närvarande i Amerikas historia – från Pilgrimsfäderna till rättighetsfördraget [*bill of rights*].

I det här talet implicerar familjemetaforen en slags kulturell värdegemenskap där de två berörda parterna (EU och USA) sägs dela vissa fundamentala intressen. Dessa gemensamma anspråk vilar på föreställningar om att Europa också utgör ett urhem för samtidens USA (vad jag antar att Prodi här menar med Amerika). Den europeiska familjegemenskapen sträcker sig således utanför dess territoriella gränser och Prodi anspelar på narrativ om en gemensam (Väst)baserad civilisation som består, oavsett meningsskiljaktigheter.

Günter Verheugen (25 april 2003), då kommissionär med ansvar för utvidgningsfrågor, uttrycker liknande tankegångar i ett tal i Litauen och varnar för hur interna splittringar kring utrikes- och säkerhetspolitik riskerar, inte bara utvidgningen av EU, utan också de transatlantiska banden med USA. Även i detta tal betonas att Europa och USA delar ett gemensamt urhem. Samtidigt understryker Verheugen betydelsen av att EU-länderna kommer överens om ett gemensamt förhållningssätt till USA, som i denna bemärkelse beskrivs som en, förvisso vänskapligt sinnad, aktör utanför den europeiska familjens omedelbara hägn. Sammanfattningsvis antyder användandet av familjemetaforen i detta avseende att USA och Europa härstammar från ett gemensamt urhem (andra dimensionen), men att man i politiskt avseende utgår från olika preferenser och intressen (första dimensionen). Verheugen avslutar sitt anförande vid universitet i Kaunas på följande vis:

Vi kan nu med stolthet och hopp vända sida i historieböckerna och forma en gemensam framtid i ett förnyat Europa [...] Litauens återintegration i Europa är den bästa demonstrationen för att de uppoffringar som litauiska hjältar gjort bär frukt [...] EU behöver Litauen och Litauen behöver EU. Vi är medlemmar av samma familj. Låt oss tillsammans sörja för denna familjs välmående.

I nästa stycke ska jag diskutera hur EU förhåller sig till de länder i Central- och Östeuropa som sedan 2004, respektive 2007, är medlemmar i EU.

Den europeiska familjen expanderar österut

Verheugen (9 april 2003) uttrycker i ett tal inför Europaparlamentet att slovakerna är ett folk som, enligt honom, hyser ett otvivelaktigt stöd för sin framtida medverkan i den europeiska familjen: "I vår europeiska familj ska ingen känna sig utanför". EU presenteras här som en välkomnande familjegemenskap där alla medlemmar ska kunna känna sig hemma och få sina respektive röster hörda.

Romano Prodi håller ett anförande på stora torget i Nova Gorica i Slovenien:

Vi i den Europeiska Unionen ser framemot att välkomna Slovenien till vår familj av nationer och människor [...] EU är inte bara en ekonomisk arena. Det är en union baserad på gemensamma värden om demokrati, rättssäkerhet, respekt för varandras identiteter och minoritetsrättigheter, och en gemensam strävan efter fred (Prodi sjunde mars 2003).

Även Prodi betonar att ansökarlandet, i detta fall Slovenien, har någonting väsentligt att bidra med i den europeiska familjen. Och det handlar inte bara om ömsesidiga föreställningar om ett gemensamt förflutet, utan också om överensstämmande värderingar. På detta vis stärks familjens enighet. Samtidigt betonar Prodi i sitt tal att slovenerna har sitt "eget distinkta kulturella arv och levande lokala traditioner" (ibid) vilka kommer att berika den kulturella mångfalden i unionen. Samma språkbruk återfinns då Prodi (27 februari 2003) inför det ungerska parlamentet poängterar landets viktiga roll i återförenandet av den europeiska kontinenten. Han slår bl.a. fast att Ungern utgör det återförenade Europas mittpunkt. Den brittiske kommissionären, Chris Patten (30 januari 2004), talar inför en inte alltid entusiastisk hemmapublik: "Jag hoppas att välkommandet av länder från det forna Sovjetimperiet, avklippta från oss i fyrtio år genom murar och taggtråd, tillbaka till den europeiska familjen kan appellera till hjärtan åtminstone bland de länder som kommer hem". Familjemetaphoren används som ett sätt att förkroppsliga visionen om en återförenad europeisk kontinent. Budskapet är att det finns en förutbestämd historisk gemenskap mellan de europeiska länderna som inte har fördrivits från folks hjärtan trots fyrtio år av sovjetisk maktpolitik.

EU:s utvidgningsambitioner tog inte slut med fullbordandet av östutvidgningen. Vid sidan av Turkiet har även ett antal länder i Balkanområdet blivit föremål för diskussioner kring eventuellt framtida medlemskap.

Balkan på väg till den europeiska familjen

Även om familjemetaforen är vanligast förekommande för att marknadsföra EU bland de medlemsstater från Öst- och Centraleuropa som sedan 2004 är medlemmar av unionen, återfinns den också i tal inriktade på områden än längre österut. I sitt besök i Skopje markerar Prodi att (21 februari 2003): "föreningen av vår kontinent kommer inte att vara fullbordad förrän Balkanländerna är medlemmar av unionen". Samtidigt markerar Prodi att, i detta fall, Makedonien behöver göra rejäla ansträngningar för att komma ifråga för ett framtida medlemskap. Samtidigt som Balkanländerna ses som en integrerad del av den europeiska familjen betonas här, på ett annat sätt än vad som är fallet med de ansökarländer som redan upptagits i gemenskapen, att det krävs hårt arbete och engagemang för att Balkanländerna ska lyckas med sin "hoppets resa" (ibid) och bli medlemmar i unionen.

Olli Rehn, kommissionär med ansvar för utvidgningsfrågor, talar vid universitetet i Osijek, Kroatien, och betonar Kroatiens naturliga hemvist i den framtida europeiska familjen: "Och när denna process avslutas, och Kroatien tar sin rättmätiga plats i hjärtat av den europeiska familjen, då har inte bara kroater, utan alla Europas medborgare anledning att fira" (Rehn första december 2006).

I enlighet med den etniska nationalismens credo länkas det förflutna (såväl det närliggande mörka, som antydningar om ett mer avlägset ljusare) samman med samtida utmaningar och framtida visioner. Det är uppenbart att det finns en ambition att fortsätta utvidgningen av EU till dess att alla länder som anses ha en naturlig rätt till den europeiska familjen också uppbringas i gemenskapen. Ett återkommande tema i kommissionens politiska retorik är att människor i de länder som aspirerar på att bli medlemmar i EU kan och måste lära sig de regler och värderingar som gäller i den europeiska familjen. I nästa stycke ska jag fokusera på familjemetaforens hierarkidimension.

Friktioner i familjen

Ján Figel, kommissionär med ansvar för utbildning, är i Wien och talar inför utbildningsansvariga politiker från Balkanländerna:

Dagens händelse är ett litet men viktigt steg på vägen som, hoppas vi, ska ta era länder in i EU-familjen [...] Undervisning rör människor direkt. Det finns ingenting som går upp mot en skola, universitet, en workshop eller ett gemensamt projekt för unga vad gäller att föra människor samman, att dela åsikter och värderingar, att skapa en känsla av tillhörighet tillsammans (Figel 17 mars 2006).

Det manifesta budskapet är att utbildningsinrättningarna måste integreras med den "europeiska kunskapsgemenskapen" innan balkanländerna kan komma i fråga för medlemskap i EU. Kunskap om vad Europa är förväntas, i alla fall i högre utsträckning, finnas *a priori* högre upp i familjehierarkin, det vill säga bland de stater som redan är medlemmar i EU.

Även bland unionens nuvarande 27 medlemsländer finns en tydlig uppdelning

mellan de 15 nationer som var medlemmar i EU före 2004 och de 12 som sedan har tillkommit i samband med östutvidgningen. Leonard Orban, kommissionär med ansvar för flerspråkighet talar på Lucian Blaga Universitet i Sibiu, Rumänien och poängterar att de tagit med sig "sin ungdom och innovationskraft i reformerandet av den Europeiska Unionen och konsoliderandet av den familj som de nu är medlemmar i (Orban första juni 2007). Så låter det nu. Rumänien har gått tillräckligt mycket framåt för att föräras en plats i den europeiska gemenskapen. Till skillnad från övriga tio medlemsländer fick man dock, tillsammans med Bulgarien, vänta med att bli medlemmar tills januari 2007. Anledningen är att Rumänien inte tillräckligt snabbt klarade av att förhandla färdigt de 30 så kallade kapitel – kopplade till specifika ämnesområden – som skulle leda fram till medlemskap i maj 2004. Genom att ta en närmare titt på hur förhandlingarna gick till framkommer det tydligt att ansökarnas förhandlare inte är lika nöjda med processen som Brysselretoriken kring utvidgningen låter antyda. Marko Slokar var statssekreterare i Slovenien under Sveriges ordförandeskapsperiod i EU:s ministerråd under våren 2001: "Vi för inga förhandlingar med EU, det är tentamensförhör" (Svenska Dagbladet 010521). Slokar har sina aningar om varför det går bättre för vissa länder än andra i förhandlingarna: "Vi har inga äldre bröder i EU som stöttar oss. Vi vet att Sverige är en stark anhängare av baltiskt EU-medlemskap. Men vi, det rikaste av det fattiga i Europa, har ingen bakom oss" (ibid). Citatet uttrycker en längtan efter en stöttande storebror bland de ursprungliga femton medlemsländerna. Dessa röster ger bilden av medlemskapsförhandlingarna som ett slags husförhör där de redan hemmahörande ställer frågor och kräver korrekta svar av dem som söker tillträde till gemenskapen.

Den interna familjehierarkin får sitt kanske allra mest konkreta uttryck i den inskränkning av den fria rörligheten som drabbat de nya medlemsländerna. Övergångsperioden ska gälla i sju år och vittnar om en rädsla bland de femton ursprungliga medlemsländerna för att de nya familjemedlemmarna ska utnyttja redan stressade välfärdsregimer i väst (minns Göran Perssons famösa uttalande om "social turism"). Från början var dock Sverige motståndare till det ultimatum som kom från Tyskland och Österrike om "antingen övergångsperiod eller ingen utvidgning alls" (Hellström & Åkesson 2001). I samband med att Finland anslöt sig till nämnda duo, utbrast Estlands dåvarande utrikesminister Toomas Ilves om Finlands hållning att: "Ursäkt att jag säger det, men Finland hör inte till de länder vi estländare först skulle flytta till" (Svenska Dagbladet 010507). Ilves sätter fingret på något väsentligt här; parallellt med fagra visioner om ett framtida återförenat Europa som står sig starkare i en globaliserad värld återfinns uttalanden och beslut som uttrycker en stark oro för samma utveckling, man sluter sig inåt av rädsla för att någon oönskad ska bli ingift i familjen.

En familj förutan friktion är en idealkonstruktion som har föga bäring i praktiken, varken i verkliga familjer eller i den imaginära familjegemenskap som EU utgör. I båda fallen kan dock utpekandet av "svarta får" få resterande familjemedlemmar att svetsas samman ytterligare.

Familjens svarta får

Genom att utse ett svart får i familjen kan övriga familjemedlemmar förenas kring vad som skiljer dem från den utpekade syndabocken. Jag syftar på den bilaterala bojkott som fjorton medlemsländer utsatte en femtonde medlemsstat, Österrike, för i samband med att Jörg Haiders högerpopulistiska parti, Die Freiheitliche Partei Österreichs (FPÖ) tog plats i regeringen i februari 2000. Tillsammans avskärmade sig "EU-14" från all slags främlingsfientlig aktivitet och man slöt unisont upp bakom ett gemensamt europeiskt värderingspaket bestående av medmänsklighet, gästvänlighet och solidaritet. Tre vise män skickades till Österrike för att bedöma den Österriska regeringens lojalitet till dessa värderingar som sades vara förankrade i den gemensamma europeiska historien. Man kom fram till att bojkotten kunde hävas och att FPÖ måhända var ett radikalt parti med vissa "populistiska" inslag, men att de i grunden inte utgjorde ett alarmerande hot mot EU-samarbetet. Tonårsrevolten var över och familjen kunde enas.

Under bojkotten ställdes löften om gemenskap och stolta värderingar om gästvänlighet mot främlingsfientliga strömningar som inte ansågs vara förenliga med unionens grundfundament. Exemplet visar hur politik kan bli en fråga om moral, en aktivitet som knyter familjemedlemmarna samman och formulerar regler för sammanhållning och gränser för vad som krävs för att tillhöra familjen. Eller som Slavoj Žižek (2000b: 5) uttryckte det med anledning av Haiders framfart: "Äntligen en fiende som vi alla tillsammans på allvar kan hata, som vi kan offra – exkommunicera – för att demonstrera vår demokratiska samsyn". Inomfamiljära dispyter bidrar således till att skapa en politisk dynamik där positioner i familjehierarkin kan befästas eller förändras. Europa som meningsskapande semantiskt fält är öppet för identitetsförskjutningar och förändrade förutsättningar för politisk kommunikation. Disciplineringen av familjens svarta får är ett tydligt exempel på detta.

Europeisk familjelycka

När vi nu skriver 2009 är det uppenbart att den politik som Haider då företrädde har blivit betydligt mer rumsren; den har normaliserats och blivit en del av den europeiska familjegemenskapens värderingspaket. Varken Berlusconi i Italien eller Kjaersgaard i Danmark har blivit föremål för liknande repressalier. Vi kan konstatera att samtliga tre dimensioner av metaforen nationen-som-familj finns närvarande i den EU-retorik som kretsade kring östutvidgningen. För det första ringar man in de länder och regioner som anses vara naturligt hemmahörande i det europeiska hemmet, som exempelvis de tolv nya medlemsländerna och även Balkanländerna. Med utgångspunkt i narrativ om en gemensam västbaserad civilisation räknas även USA in som en naturlig del av en (väst)europeisk värdegemenskap. I praktiken är dock USA att anse som en mäktig kusin, snarare än som en självklar familjemedlem. För det andra florerar det i flera tal och officiella dokument en uppsättning värden och fri- och rättigheter som tillskrivs den europeiska familjegemenskapen, såsom demokrati, rättssäkerhet och respekt för oliktankande. Om den etniska dimensionen baseras på en ödesbe-

stämd gemenskap är de gemensamma värderingarna (den civila dimensionen) någonting som måste läras av de länder som aspirerar på att ta del av den europeiska familjelyckan. Av detta följer också en tredje dimension nämligen att det finns en implicit eller explicit hierarki mellan familjemedlemmarna. Om Tyskland och Frankrike räknas som självklara storasyskon i familjen, som direkta arvtagare till de "founding fathers" som på femtioalet lanserade kol- och stålunionen, befinner sig övriga länder på olika trappsteg i hierarkin. Där Storbritannien möjligen kan ses som ett bångstyrt mellanbarn är länder som Rumänien och Bulgarien förpassade till småsyskonrummet, där man inte får lov att göra allt som de stora barnen får.

Givet att demokrati anses vara önskvärd på en europeisk nivå förutsätter politiseringen av EU-samarbetet ett folkligt förtroende för EU:s institutioner. Jag har för det första argumenterat för att familjemetaforen används som ett retoriskt redskap för att kodifiera en gemensam kollektiv identitet som syftar till att motverka EU:s demokratiska underskott och också bemöta ökande orosstämningar i europeiska samhällen. Genom att fokusera på framväxten av EU som ett domopolitiskt projekt har jag påvisat hur EU på samma gång både öppnar sig för globaliseringens utmaningar och sluter sig inåt för att värna om den interna säkerheten. För det andra visar min analys hur såväl civila som etniska former av nationalism reproduceras i den officiella EU-retoriken samtidigt som dess medlemsstater, i praktiken, alltmer europeiseras och införlivas i en delvis överstatlig politisk samsamstruktur. Feministisk forskning om nationen-som-familj har visat sig vara applicerbar också på fallet EU, vilket vittnar om en kontinuitet i EU:s strävan att röra sig bortom nationen, men ändå inte förbi nationalstatsparadigmet. Etablerade föreställningar om nationen som hem och familj har visat sig vara framträdande också i konstruktionen av EU som en (domo)politisk gemenskap.

Bilden av EU som en återförenad familjegemenskap har tydliga referenser till dels narrativ om det kalla kriget och andra världskriget (det som "vi" ska lägga bakom oss), dels narrativ om kristendom, civilisation, Romarriket och det antika Grekland (det som förenar européer i en gemensam anda). Narrativ om kolonialism kan i detta sammanhang beskrivas som en gemensam glömska, vilket i sig har identitetsgenererande effekter. Genom att fokusera på Europa som ett meningsskapande semantiskt fält får vi också en möjlighet att precisera hur historiska narrativ om det europeiska i varierande utsträckning reproduceras i den politiska debatten. Det är dock mer ett undantag än en regel att vi aktivt reflekterar över på vilket sätt våra vardagliga samtal kring det europeiska färgas av elitaktörers politiska kommunikation (se vidare Koselleck 2004). Att empiriskt klargöra bruket av exempelvis familjemetaforen i EU är ett möjligt sätt att överskrida den klyftan.

Den europeiska familjelyckan består i att nya barn adopteras till familjen samtidigt som banden mellan syskonen stärks i takt med att världen utanför förefaller allt mer kaotisk, både hoppfull och skrämmande. Den diffusa rädsla som drev Kafkas djur till att bygga vidare på sitt bo är snarlik den rädlans politik som, åtminstone delvis, förser det europeiska projektet med en livsnerv. Om gästfrihet anses vara en dygd uttrycker själva uppdelningen mellan gäster och värdar hägnets gränser i en samtid som förefaller lika flytande och föränderlig som bestående och given.

Referenser

- Appadurai, A. (2007) *Vredens geografi: rädslan för det fåtaliga*, Stockholm: Tankekraft förlag.
- Bauman, Z. (2007) *Flytande rädsla*. Göteborg : Daidalos.
- Bauman, Z. (2005) *Europa: ett oavslutat äventyr*. Göteborg: Daidalos.
- Beck, U. & Grande, E. (2006) *Det kosmopolitiska Europa: Samhälle och politik under den andra moderniteten*. Göteborg: Daidalos.
- Billig, M. (1995) *Banal Nationalism*. London: SAGE Publications.
- Brown, D. (2000) *Contemporary Nationalism: Civic, Ethnocultural & Multicultural politics*. London/New York: Routledge.
- Butler, J. (2004) *Undoing Gender*. New York: Routledge.
- Chatterjee, P. (1993) *Nationalist Thought and the Colonial World: a Derivative Discourse*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Delanty, G. (1995) *Inventing Europe: Idea, Identity and Reality*. London: Macmillan Press LTD.
- Delanty, G. & Rumford, C. (2004) *Rethinking Europe: Social Theory and the Implications of Europeanization*. London/New York: Routledge.
- De los Reyes, P. & Mulinari, D. (2005) *Intersektionalitet: kritiska reflektioner över (o)jämlighetens landskap*. Stockholm: Liber.
- Diez, T. (1999) "Speaking 'Europe': the politics of integration discourse", *Journal of European Public Policy* 6 (4): 598–613.
- Dinan, D. (2004) *Europe Recast: A History of European Union*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Edgren, M. (1996) "Nationalismer och genus. Kunskapssyn och politik", *Historisk Tidskrift* 2: 233–256.
- Eisenstein, Z. (2000) "Writing bodies on the nation for the globe", 35–53 i Ranchod-Nilsson S. & Tétreault, M-A. (red) *Nationalism: At Home in the Nation?*, London/ New York: Routledge,
- Eriksen, T. H. (2004) "Place, kinship and the case for non-ethnic nations", *Nations and Nationalisms* 10 (1/2): 49–62.
- Figel, J. (2006) "Supporting the creation of a knowledge economy in the Western Balkans: the Lisbon Strategy and European instruments", Conference of the European Ministers of education "Strengthening Education in Europe", Wien, 17 mars, (speech/06180).
- Fischler, F. (2002) "The key to lasting peace and successful enlargement", vid konferensen "The Role of the Catholic Church in the Process of European Integration", Krakow, 13 september, (speech/02/389).
- Habermas, J. (2001) *The Postnational Constellation: Political Essays*. Cambridge: MIT Press.
- Haller, M. (2008) *European Integration as an Elite Process: The Failure of a Dream?*, New York/London: Routledge.
- Hansen, P. (2002) "European Integration, European Identity and the Colonial Con-

- nection”, *European Journal of Social Theory* 5 (4): 483–498.
- Hedetoft, U. (2002) *Discourses and Images of Belonging: Migrants between “New Racism”, Liberal Nationalism and Globalization*, Aalborg: AMID Working Paper Series 5/2002.
- Hellberg-Hirn, E. (1998) *Soil and Soul: The Symbolic World of Russianness*, Aldershot: Ashgate.
- Hellström, A. (2008a) *Bringing Europe Down to Earth: Identity Politics of the European Union*, Saarbrücken: VDM verlag.
- Hellström, A. (2008b) “Europe in Peril”, 33–51 i Petersson, B. & Tyler, K. (red) *Majority Cultures and the Politics of Ethnic Difference: Whose House is This?.* Basingstoke: Palgrave.
- Hellström, A. & Åkesson, M. (2001) *Spegel- eller vrångbild: En granskning av medierna under Sveriges EU-ordförandeskap med fokus på EU-utvidgning och Attac*, Stockholm: Stiftelsen Institutet för mediastudier, rapport 5–6: 2001.
- Hill Collins, P. (2000) “It’s All in the family: Intersections of Gender, Race and Nation”, 156–176 i Narayan, U & Harding, S. (red) *Decentering the Center: Philosophy for a Multicultural, Postcolonial, and Feminist World*, Bloomington/Indianapolis: Indiana University Press.
- Ifversen, J. (2002) “Europe and European Culture: a Conceptual Analysis”, *European Societies* 4 (1): 1–26.
- Jordan, W. C. (2002) ““Europe” in the Middle Ages”, 72–90 i Pagden, A. (red) *The Idea of Europe: From Antiquity to the European Union*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Jönsson, C. & Tägil, S. & Törnqvist, G. (2003) *Organizing European Space*, London: Sage Publications.
- Jönsson, C. & Hall, M. (2003) “Communication: An Essential Aspect of Diplomacy”, *International Studies Perspectives* 4 (2): 195–210.
- Kalm, S. (2008) “Mobility, Migration Control and Geopolitical Imaginations”, 15–32 i Petersson, B. & Tyler, K. (red) *Majority Cultures and the Politics of Ethnic Difference: Whose House is this?.* Basingstoke: Palgrave.
- Kant, I. 1795 [1795] “To perpetual peace: a philosophical sketch”, 107–144, *Perpetual Peace and Other Essays*. Indianapolis/Cambridge: Hackett Publishing Company.
- Kaye, J. (2003) “There’s no Place like Home”, 333–360 i Robin, R. & Stråth, B. (red) *Homelands: Poetic Power and the Politics of Space*. Bryssel: Peter Lang.
- Koselleck, R. (2004) *Erfarenhet, tid och historia: Om historiska tiders semantik*, Göteborg: Daidalos.
- Lakoff, G. & Johnson, M. (1980) *Metaphors we live by*. Chicago: Chicago University Press.
- Lundquist, L. (2001) *Medborgardemokratin och eliterna*. Lund: Studentlitteratur.
- Mulinari, D. (1995) *Mother Work and Politics in Revolutionary Nicaragua: “Huellas de Dolor y Esperanza”*, Lund: Bokbox.
- Okin, S. M. (1989) *Justice, Gender, and the Family*. New York: Basic Books.
- Orban, L. (2007) “The European Union and the new Member States’ contribution to

- its future”, Lucian Blaga University, Sibiu, 1 juni, (speech/07/351).
- Pagden, A. (2002) “Conceptualizing a Continent”, 33–54 i Pagden, A. (red) *The Idea of Europe: From Antiquity to the European Union*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Patten, C. (2004) “The existential question: Will Britain ever ‘Actually’ Join the EU”, Alcuin Lecture, University of Cambridge, Cambridge, 30 januari 2004, (speech/04/52).
- Petersson, B. & Hellström, A. (2003) “The Return of the Kings: Temporality in the Construction of EU Identity”, *European Societies* 5 (3): 235–52.
- Puri, J. (2004) *Encountering Nationalism*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Rhen, O. (2006) “Challenges and Opportunities on the Path to the European Union”, föreläsning vid the University of Osijek, Kroatien, Faculty of Economy, Osijek, 1 december, (speech/06/767).
- Prodi, R. (2003) “Cultural diversity and shared values”, New York University, Law School, New York, 4 november, (speech/03/517).
- Prodi, R. (2003) “Healing Europe’s rifts”, main square Novo Gorica, 7 mars, (speech/03/115).
- Prodi, R. (2003) “A common past, a future together”, Hungarian Parliament, Budapest, 27 februari, (speech/03/102).
- Prodi, R. (2003) “Education, tolerance and vision: Europe’s way forward”, Saints Cyril and Methodius University, Skopje, 21 februari, (speech/03/94).
- Prodi, R. (2001) “Europe: a family governed by common rules”, Joint Sejm and Senate commissions on European Integration, foreign affairs and European law, Warsaw, 8 mars, (speech/01/110).
- Prodi, R. (2000) *Europe as I see it*. Cambridge: Polity Press.
- RAPID “Recent Press Releases”, <http://europa.eu/rapid/searchAction.do> (081110).
- Schierup, C. U & Hansen, P. & Castles, S. (2006). *Migration, Citizenship, and the European Welfare State*. Oxford: Oxford University press.
- Schlesinger, P. & Furet, F. (2006) “Political Roof and Sacred Canopy?: Religion and the EU Constitution”, *European Journal of Social Theory*, 9 (1): 59–81.
- Shapiro, M. J. (1985) “Metaphor in the Philosophy of the Social Sciences”, *Culture Critique* 2: 191–214.
- Stråth, B. (2003) “*Hembygd* as Pragmatic Concept: The Alternative Case”, 361–377 i Robin, R. & Stråth, B. (red) *Homelands: Poetic Power and the Politics of Space*. Bryssel: Peter Lang.
- Svenska Dagbladet*, 21 maj 2001.
- Svenska Dagbladet*, 7 maj 2001.
- Tonra, B. (2006) “Conceptualizing the European union’s global role”, 117–130 i Cini, M & Bourne, A. (red) *Advances in European Union Studies*, Basingstoke: Palgrave.
- Verheugen, G. (2003) “Challenges, processes and European studies”, Kaunas University of Technology, Lettland, 25 april, (speech/03/210).
- Verheugen, G. (2003) “Let us not hesitate in seizing this opportunity”, EP- plenary session, Strasbourg, 9 april, (speech/03/187).

- Walters, W. (2004) "Secure Borders, Safe Haven, Domopolitics", *Citizenship Studies*, 8 [3]; 237–60.
- Yuval-Davis, N. (2006) "Intersectionality and feminist politics", *The European journal of Women's studies* 13 (3): 193–209.
- Žižek, S. (2000a) *The Ticklish Subject: the Absent Centre of Political Ontology*. London/New York: Verso.
- Žižek, S. (2000b) "Varför älskar vi att hata Haider?: Om extremhögern, politiska sockerpiller och små blåa och röda påsar", *Ord & Bild* 1: 5–10.

Författarpresentation

Anders Hellström är doktor i statsvetenskap, verksam vid institutionen för Globala Politiska Studier i Malmö. Han är sedan oktober 2008 postdoc-forskare vid Malmö Institute for Studies of Migration, Diversity and Welfare (MIM).

Ökat hot och våld i arbetslivet – en följd av förändrade arbetsförhållanden?

En studie utifrån de svenska Arbetsmiljöundersökningarna 1991–2005¹

av Kristina Jerre

Kriminologiska institutionen, Stockholms universitet

Increase in Work Related Violence. A Reflection of Changes in Working Conditions? An Analysis based on the Swedish Work environment Surveys.

Victim surveys from Sweden show that the proportion reporting exposure to work related violence has increased. On the basis of the Swedish Work Environment surveys 1991–2005 this article focuses on the following questions: What kind of situations and working conditions are related to workplace violence? And, has the number of employees exposed to these working conditions increased parallel to the rise of reported workplace violence? Logistic regression analysis shows that some situations and working conditions are indeed related to the risk of violence. To some extent exposure to these working conditions co-varies with exposure to violence. This result is more prominent for women than for men. Further research is needed to understand how changes in working conditions affect the risk of violence and the development thereof, not least from a gender perspective. Even so, changes in working conditions can not alone explain the increase of reported workplace violence in Sweden during this period. It seems that the influence of changed working conditions offers an interesting complement to criminological theories of broadened definitions and decreasing tolerance against violence in problematizing how an increase in reported workplace violence should and could be understood.

Key words: workplace violence, increase, working conditions

Utsattheten för hot och våld i arbetslivet har ökat, det visar studier från såväl Norden som hela EU (EWCO 2007). Gemensamt för de länder där sådana studier bedrivits (EU: EWCO 2006, Sverige: Estrada, Nilsson & Wikman 2007, Finland: Heiskanen 2007, Danmark: Balvig & Kyvsgaard 2006) är att ökningen är tydligast bland kvinnor. Under slutet av 1990-talet blev kvinnornas utsatthet högre än männens. Det är framförallt inom vård, skola och omsorg, de så kallade välfärdsyrkena, som utsatt-

¹ Studien är gjord inom det FAS-finansierade projektet "Våld i arbetslivet – ett samhällsproblems uppkomst, utveckling och struktur".

heten har ökat (EWCO 2006, 2007, Estrada, Nilsson & Wikman 2007). Hot och våld i arbetslivet framstår alltså som ett växande problem ur såväl nationellt som internationellt perspektiv. Vikten av att undersöka och problematisera utvecklingen av detta samhällsproblem är därmed tydlig.

Under 1990-talet ökade arbetsplatsvåldet i Sverige framförallt i de grupper som under samma period hade en mindre gynnsam arbetsmiljöutveckling, det vill säga inom vård, skola och omsorg (Bäckman 2001). Det som föreliggande studie söker finna svar på är om den ökade utsattheten för arbetsrelaterat våld kan sättas i samband med förändringar i de anställdas arbetsförhållanden.

Hur en ökning av registrerat våld skall förstås är inte självklart. För det första menar forskare att våld i allmänhet (Estrada 1999, von Hofer 2006) och arbetsrelaterat våld i synnerhet (Christiansen 2005) har blivit ett mer uppmärksammat samhällsproblem. Denna ökade uppmärksamhet och känslighet för våld kan återspeglas i officiell statistik genom ökad rapportering och förändrade registreringsrutiner. I Danmark har man funnit att anmälningsbenägenheten för våld generellt har ökat och i synnerhet gäller det våld i arbetslivet (Balvig & Kyvsgaard 2006). Enligt svenska Levnadsnivåundersökningar (ULF) finns det däremot en tendens till att anmälningsbenägenheten för yrkesrelaterat våld generellt minskat. Detta kan möjligen vara en effekt av att anställda inom sådana yrkesgrupper som traditionellt har en låg anmälningsbenägenhet, såsom inom omsorgssektorn, utgör en allt större andel av de utsatta totalt sett, vilket antas "dra ner" den generella nivån på anmälningsbenägenheten (Estrada, Nilsson & Wikman 2007).

Utifrån hur arbetsvåld beskrivs i fackföreningspress tycks det ha tillkommit nya typer av händelser som uppfattas som våld och nya grupper beskrivs som offer och förövare (Wikman, 2008). För det andra menar forskare att det tillkommit fler och andra typer av händelser som uppfattas som våld, det svarar mot ett antagande om att de sociala definitionerna av våld generellt vidgats över tid (von Hofer 2006).

För det tredje menar forskare att våldet i arbetslivet kan ha ökat som en följd av att det skett förändringar i de anställdas arbetsförhållanden. Givet att vissa arbetsförhållanden ökar risken för de anställda att utsättas för hot och våld är det vidare rimligt att förändringar i de anställdas exponering för sådana förhållanden ger konsekvenser för utvecklingen av hot och våld. Föreliggande studie bidrar till forskningsfältet genom att inte bara identifiera olika arbetsförhållanden som ökar risken för hot och våld, utan också genom att analysera hur de anställdas exponering för dessa förhållanden utvecklats över tid.

De frågor som skall besvaras är alltså dels vilka arbetsförhållanden som ökar risken för de anställda att utsättas för hot eller våld, och dels om andelen som exponeras för sådana våldsrelaterade arbetsförhållanden förändrats på ett sådant sätt att det kan sättas i samband med den ökade utsattheten för hot och våld i arbetslivet.

I kommande avsnitt görs en genomgång av arbetsförhållanden som enligt tidigare undersökningar är relaterade till en ökad utsatthet för yrkesrelaterat hot och våld. Därefter följer en presentation av det datamaterial som ligger till grund för analyserna. Efter en presentation av hur andelen utsatta för hot och våld på arbetsplatsen ut-

vecklats över tid följer en analys av vilka arbetsförhållanden som är relaterade till en ökad utsatthetsrisk. Som huvudresultat redovisas sedan utvecklingen av andelen som exponeras för våldsrelaterade arbetsförhållanden samt hur detta hänger samman med utvecklingen av andelen utsatta för hot och våld. Studien avslutas med en sammanfattande diskussion av resultaten.

Våldsrelaterade arbetsförhållanden

Enligt Viitasara och Menckel (2002) påverkas risken för hot och våld på arbetsplatsen av flera faktorer som verkar på olika nivåer. Från strukturella, permanenta faktorer på organisationsnivå via situationsbundna, tillfälliga förhållanden på arbetsplatsen och i arbetsuppgifterna till individfaktorer hos både offer och förövare. Det som undersöks i föreliggande studie är dels hur ofta de anställda befinner sig i riskfyllda situationer samt i vilken utsträckning de utför sina arbetsuppgifter under sådana arbetsförhållanden som enligt tidigare studier ökar risken att utsättas för hot och våld. Variablerna presenteras här som egenskaper (eller risksituationer) i yrket samt uppdelat i psykosociala respektive fysiska arbetsförhållanden.

I denna studie presenteras och analyseras riskhöjande faktorer. Det är sannolikt att effekten av dessa faktorer förändras över tid till följd av olika vidtagna våldsreducerande och förebyggande åtgärder². En kännedom om vilka typer av situationer och förhållanden som ökar risken bör dock också i förlängningen vara viktig för vilka åtgärder som kan antas rimliga att vidta för att minska utsattheten för de anställda.

Egenskaper i yrket

Vissa egenskaper i ett yrke, som att ha direktkontakt med utomstående (Findorff m.fl. 2004, Viitasara m.fl. 2003) och i synnerhet kontakt med potentiellt aggressiva personer samt att i yrket utöva kontroll eller makt över andra (Brink & Mathiesen Bech 2003) utgör tydliga riskfaktorer. Utifrån detta blir det rimligt att vård- respektive övervakningsyrken utgör högriskyrken när det gäller utsatthet för hot och våld. I såväl Sverige som i Europa är utsattheten större inom den offentliga sektorn än inom den privata. Detta antas bero på att det framför allt är inom offentlig sektor som man har kund-, klient- och/eller patientkontakt (EWCO 2007).

Risken att utsättas för hot och våld på arbetsplatsen är också större för de som har kvälls-, natt-, eller skiftarbete (Christiansen 2005) samt för de som arbetar ensamma (Menckel & Hultin 2004, Sandström 2000). Man har funnit att begränsade

2 År 1993 utkom "Våld och hot i arbetsmiljön" som tillägg till arbetsmiljölagen med råd om riskförebyggande och uppföljande åtgärder mot våld och hot i arbetsmiljön (AFS 1993:2). Under denna period uppmärksammas våld i arbetslivet alltmer också i forskningen (Estrada, Nilsson & Wikman 2007). Det är sålunda rimligt att anta att en ökad medvetenhet och uppmärksamhet mot hot och våld i arbetet har lett till att allt fler åtgärder vidtagits för att förebygga sådana händelser.

öppettider inom handeln har varit effektivt för att minska utsattheten för hot och våld (Menckel & Hultin 2004)³.

Stress, låg kontroll och bristande socialt stöd

Strukturella faktorer i organisationen påverkar förhållanden i den psykosociala arbetsmiljön vilka i sin tur kan skapa riskfyllda situationer för de anställda att utsättas för hot eller våld (Viitasara & Menckel 2002). Den mest använda modellen för att studera den psykosociala arbetsmiljön är den så kallade Krav- och kontrollmodellen. Enligt denna modell är det höga krav i kombination med låg egenkontroll som anses skapa så kallad negativ stress som på sikt kan leda till psykisk eller fysisk ohälsa. Känslan av socialt stöd anses dock kunna fungera som en buffert mot den skadliga inverkan av höga krav och låg kontroll (Karasek och Theorell 1990).

Utifrån tidigare studier av sambanden mellan arbetsplatsvåld och psykosocial arbetsmiljö verkar stress, känsla av låg kontroll och höga krav samt socialt stöd också ha betydelse för risken att utsättas för hot och våld. Övergrepp antas vara vanligare bland anställda som upplever hög grad av stress (Hurrell m.fl. 1997). I en studie av polisens arbetsförhållanden visade sig utbrändhet vara relaterat till positiva attityder gentemot användandet av våld i yrkesutövningen (Kop m.fl. 1999). Inlevelseförmåga och empati gentemot kunder eller patienter antas kunna hämmas av stress. När detta sker kan vården upplevas som kränkande vilket ökar risken för konfrontationer (Sandström 2000, Christiansen 2005).

Känslan av låg kontroll i bemärkelsen små möjligheter att påverka sin situation, bristande kunskap (Gage & Kingdom 1995) och liten erfarenhet (Depp 1983) är associerat med en ökad risk att utsättas för våld på arbetsplatsen. Det samma gäller låg kontroll som kommer sig av att ha tillfällig anställning (Di Martino 2003) eller av osäkerhet på möjligheterna att kunna få annan anställning (Baron & Neuman 1998, Hurrell m.fl. 1997).

Höga krav i form av hög och tung arbetsbelastning har visat sig hänga samman med ökad risk för hot och våld (Menckel & Viitasara 2002). En för stor arbetsbörda saktar ner arbetstempot vilket leder till stress för de anställda. Det kan också orsaka köbildningar och långa väntetider för kunder, patienter och klienter, något som ökar risken för missnöje och konflikt från båda parter (Poster 1996, Mayhew 2000).

Utsattheten för hot och våld har visat sig vara större på arbetsplatser med bristande gruppharmoni och lågt stöd från överordnade (Cole m.fl. 1997). Försök med att införa ökat teamarbete och ökat inflytande från både personal, patienter och anhöriga

3 Man kan hävda att det exempelvis ligger i själva yrkets natur att man inom service-, vård- och omsorgsyrken har kontakt kunder, patienter eller kunder, att detta är något som inte förändras över tid. Det är dock tänkbart att man även inom andra yrken, där det inte ingår i arbetsuppgifterna, kommer i kontakt med svårt sjuka eller aggressiva personer allt oftare eller att de anställdas uppgifter förändras på ett sådant sätt att man arbetar med klienter, har obekväma arbetstider eller tvingas arbeta ensam i högre grad än tidigare.

i planeringen har visat sig ha en reducerande effekt på antalet incidenter mellan personal och klienter/patienter (Hultberg m.fl. 2006).

Allt från luft till lyft

Tidigare studier har funnit samband mellan olika faktorer i den fysiska arbetsmiljön och en ökad risk för de anställda att utsättas för hot eller våld. Dessa faktorer fångar dock troligtvis, på ett mer indirekt sätt, upp andra förhållanden och omständigheter i arbetsmiljön.

Dålig luft, dålig belysning och obehaglig temperatur kan enligt tidigare studier skapa en slags frustration som i sin tur leder till aggression, våld eller fientliga känslor och attityder (Lawoko m.fl. 2004, Neumann & Baron 1998, Andersson m.fl. 1996). Tunga lyft har inom vården visat sig vara relaterat till högre frekvens av våld (Camerino m.fl. 2008). En stor del av det våld som utspelar sig inom vården sker i samband med aktiviteter som tvättning, på- eller avklädning, matning och liknande (Sandström 2000). Det är rimligt att sambandet mellan tunga lyft och våld inom sjukvården främst är ett uttryck för den risk som uppstår i situationer med ökad fysisk, och möjligen integritetspåfrestande, kontakt mellan patient och vårdare (Camerino m.fl. 2008, Lawoko m.fl. 2004)⁴.

Material och metod

Arbetsmiljöundersökningarna (AMU) har vartannat år, sedan 1989, genomförts av Statistiska centralbyrån⁵. Frågorna i AMU ställs dels i telefonintervjuer, dels i postenkäter. Varje undersökning omfattar ett urval på 10 000–15 000 personer i åldrarna 16–64 år. Detta motsvarar ett delurval av den sysselsatta befolkningen som deltagit i de årliga arbetskraftundersökningarna (AKU)⁶. Bortfallet i AMU har ökat från knappt 20 till knappt 40 procent mellan 1989 och 2005. Detta bortfall kompenseras genom stratifiering så att urvalet får en fördelning av kön, yrke och andra demografiska förhållanden som överensstämmer med den i AKU. För att minska bortfallet har man, framförallt i AMU 2005, förändrat frågebatteriet (SCB 2006). Frågor har utgått och ersatts av nya. Frågor och svarsalternativ har också omformulerats och omdirigerats vilket medför vissa begränsningar i möjligheten att göra jämförelser över längre tidsperioder.

4 Det går att föreställa sig fler sådana indirekta samband mellan fysiska förhållanden och ut-satthet för hot och våld. Bullernivån i skolan kan tänkas indikera den ordning och disciplin som råder i klassrum och korridorer vilket i sin tur möjligen kan hänga samman med risken för konflikter mellan lärare och elever. Kyla bland anställda inom övervakningsyrken kan tänkas skilja ut dem med yttre tjänst, det vill säga de som kommer i kontakt med människor och gör ingripanden på gator och torg vilket rimligtvis ökar risken för hotfulla eller våldsamma situationer.

5 Sedan 2005 genomförs AMU på uppdrag av arbetsmiljöverket (SCB, 2006).

6 AKU har ett bortfall på cirka 10 procent, de resterande utgör urvalet till AMU (SCB 2006).

Utsatta för hot och våld "någon gång"

Med *utsatta* avses de som i Arbetsmiljöundersökningarna (AMU) uppgivit att de under de sista tolv månaderna varit utsatta för hot eller våld i sitt arbete "någon gång" upp till "varje dag". Dessa jämförs med de som uppgett att de "inte alls" utsatts för hot eller våld under de sista tolv månaderna.

Frågan om hot och våld ändrades efter AMU 1993 på ett sådant sätt att den endast är jämförbar under perioden 1995–2005. I resultatredovisningen görs löpande hänvisningar till SCB:s undersökningar om levnadsförhållanden (ULF) och den längre tidsserie över utsatthet för hot och våld i arbetet som dessa ger⁷.

Exponering för olika arbetsförhållanden

Arbetsmiljöfrågorna i AMU är över hundra stycken. De frågor som ingår i analyserna har valts ut mot bakgrund av vad tidigare forskning funnit om kopplingen mellan hot och våld och andra arbetsförhållanden. I AMU ingår frågor om i vilken mån man kommer i kontakt med personer som inte är anställda på arbetsplatsen. Hur potentiellt aggressiva (se Brink & Mathiesen Bech 2003) dessa personer kan tänkas vara går inte att avgöra men däremot efterfrågas det om man arbetar med svårt sjuka personer eller människor med allvarliga problem⁸. I analyserna kommer dessa förhållanden att sammanfattas i variablerna *Kontakt med klienter* respektive *Sjukdom eller allvarliga problem*. Till *natt-, kvälls- eller skiftarbetare* hör de som svarat att något av detta utgör deras normala arbetstid⁹. *Ensamarbete* har operationaliserats som att ej kunna få hjälp i kritiska situationer¹⁰.

Utifrån det krav- och kontrollindex som finns i AMU har fyra olika typer av arbetsförhållanden skapats enligt Karasek och Theorells modell (1990); *hög anspänning/(negativ stress)*, *aktiva jobb*, *passiva jobb* och jobb med *låg anspänning*¹¹.

Jobbosäkerhet mäts med fyra variabler. *Risk för nedskärning* mäts med frågan om det på arbetsplatsen föreligger risk för nedläggning eller nedskärning av verksamheten. Frågorna om huruvida det föreligger en risk att mot sin vilja förflyttas eller om

7 ULF-data har många fördelar över AMU när det gäller att studera självrapporterad utsatthet för hot och våld över tid men som underlag för analyser om sambanden mellan hot och våld och andra arbetsförhållanden samt utvecklingen härav kommer ULF till korta i jämförelse med AMU (Marklund & Wikman 2000). Vid hänvisningarna till ULF-data skall det noteras att utsatthetsnivåerna för hot och våld i ULF och AMU inte är jämförbara. Datainsamlingsmetoderna skiljer sig åt, frågorna är olika konstruerade och urvalen är olika. Då det är utvecklingstrenderna som är i fokus här utgör dock nivåskillnaderna ett mindre problem.

8 Ingår ej i AMU 2005

9 I AMU 2005 har denna fråga ändrats och i stället efterfrågas huruvida natt- eller kvällsarbete *förekommer*. Svaren på dessa frågor är alltså inte helt jämförbara varför detta förhållande endast studeras till och med 2003.

10 Ingår ej i AMU 2005.

11 Höga krav, liten egenkontroll = hög anspänning; låga krav, liten egenkontroll = passiva jobb; höga krav, stor egenkontroll = aktiva jobb; låga krav, stor egenkontroll = låg anspänning.

det finns hot om permittering eller uppsägning¹² slås i analyserna samma till variabeln *Risk att förflyttas/permittteras*. I AMU ställs också frågan om möjligheterna att kunna hitta likvärdigt jobb och denna ligger till grund för variabeln *Svårt att hitta likvärdigt jobb*. Med *tillfälligt anställda* avses de som enligt AMU har vikariat, projektanställning eller övriga tillfälliga anställningar. Till dem som saknar socialt stöd räknas de som i AMU angett att de *saknar stöd från chefer och/eller kamrater* samt de som angett att de *Ej kan få hjälp vid svåra arbetsuppgifter*. Som mått på de fysiska arbetsförhållandena används frågorna i AMU om hur ofta eller hur stor del av arbetsdagen som man utsätts för *tunga lyft, buller, kyla* och otillfredsställande eller besvärande *belysning*.

Grov indelning av yrkesgrupper

Trots att urvalet i Arbetsmiljöundersökningarna är relativt stort (n = 105 023, AMU 1991–2005) så blir undergrupperna vid en alltför detaljerad yrkesgruppsindelning för små för att kunna utföra robusta statistiska analyser. Därför har större yrkeskategorier skapats.

De yrkesgrupper som kommer att analyseras separat är: "Vård, Socialtjänst & omsorg", "Skola", "Kollektivtrafik (och övrig persontransport)", "Övervakning & säkerhet" samt "Handel, post & bank"¹³. Anställda inom dessa yrkesgrupper utgör enligt tidigare forskning riskgrupper för yrkesrelaterat hot och våld. Resterande yrken hamnar i kategorin "Övriga" som alltså utgör en stor och väldigt heterogen jämförelsegrupp¹⁴.

Analysmetoder

Inledningsvis presenteras utvecklingen av hot och våld enligt AMU 1995–2005. Med hjälp av logistisk regression identifieras de arbetsförhållanden som enligt AMU (1995–2005) är relaterade till utsatthet för hot och våld. Frågan om utsatthet för våld i arbetslivet har dikotomiserats till att utgöra den binära beroendevariabeln. De oberoende variablerna utgörs av dummyvariabler som skapats utifrån svar på frågorna om exponering för de aktuella arbetsförhållandena. Efter detta första nödvändiga steg presenteras så utvecklingen av de våldsrelaterade arbetsförhållandena enligt AMU (1991–2005). Såväl utvecklingen av enskilda arbetsförhållanden som av andelen som enligt AMU exponeras för fler våldsrelaterade arbetsförhållanden samtidigt kommer att presenteras. Avslutningsvis görs en analys av samvariationen mellan utvecklingen av hot och våld och utvecklingen av de våldsrelaterade arbetsförhållandena. Dessa huvudresultat presenteras uppdelat på kön samt på de olika yrkesgrupperna.

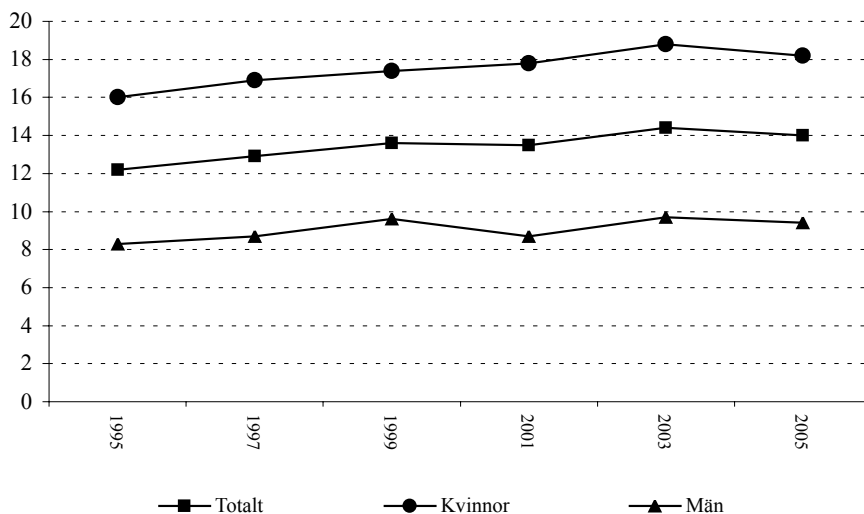
12 I AMU 2005 ingår även risken att man *påtvings* kortare arbetstid i formuleringen.

13 I AMU övergick man 1997 från att använda Nordisk yrkesklassificering (NYK) till Standard för svensk yrkesklassificering (SSYK). För att kunna göra översättningar mellan de två klassificeringssystemen finns en av SCB skapad nyckel. Denna nyckel har använts här för att göra yrkesgrupperingarna före och efter 1997 så jämförbara som möjligt.

14 Vård: n = 8790; Socialtjänst & omsorg: n = 8969; Skola: n = 7627; Kollektivtrafik: n = 1146; Övervakning & säkerhet n = 965; Service n = 10611; Övriga: n = 66728. En mer detaljerad beskrivning av yrkesindelningen kan erhållas från författaren.

Hänger ökad utsatthet för hot och våld samman med ökad exponering för våldsrelaterade arbetsförhållanden?

Analysen utifrån AMU visar att det har skett en ökning av den självrapporterade utsattheten för yrkesrelaterat hot och våld. För både kvinnor och män har det skett en ökning på cirka två procentenheter mellan 1995–2005. Kvinnornas utsatthetsnivå är högre än männens under hela den studerade perioden. Utvecklingstrenderna för kvinnor respektive män är mer likartade i AMU än i SCB:s undersökningar av levnadsförhållanden (ULF). Enligt ULF var utsatthetsnivåerna för kvinnor och män relativt likartade fram till mitten av 1980-talet varefter ökningen av kvinnornas utsatthet accelererar (Estrada, Nilsson & Wikman 2007). Enligt både ULF och AMU avstannar ökningen i slutet av perioden.

Figur 1. Utvecklingen av andelen (16–64 år) som enligt AMU (1995–2005) utsatts för något våld eller hot i arbetet under de senaste tolv månaderna.

Logistiska regressionsanalyser har gjorts för att identifiera vilka ”de våldsrelaterade arbetsförhållandena” är enligt AMU 1995–2005. Resultaten av dessa analyser presenteras i Appendix då tabellerna är relativt omfattande och endast utgör ett (nödvändigt) mellansteg fram till de egentliga huvudanalyserna och -resultaten.

Det är egenskaperna i yrket (det vill säga *Kontakt med klienter*, *Kontakt med sjuka eller personer med allvarliga problem*, *Kväll-, natt eller skiftarbete* samt *Ensamarbete*) som har störst betydelse för utsatthetsrisken. Därefter kommer *Hög anspänning (negativ stress)*, och *Belysning*. För kvinnorna tillkommer *Lyft* och för männen så innebär dessutom *Risk att förflyttas/permitteras*, *Ej hjälp vid svåra uppgifter* samt *Kyla* en ökad utsatthetsrisk (tabell A1, appendix).

Hur har då dessa våldsrelaterade arbetsförhållanden utvecklats över tid? Under 1990-talet har andelen som uppgett i AMU att de arbetar under *hög anspänning* (*negativ stress*) samt som har *kvälls-, natt- eller skiftarbete* ökat. Detta gäller för både kvinnor och män. I övrigt överensstämmer inte utvecklingen av de enskilda arbetsförhållandena på något tydligt sätt med utvecklingen av hot och våld under 1990- och 2000-talen¹⁵ (tabell 1). Sedan början av 1990-talet har kvinnornas utsatthetsnivå för hot och våld varit högre än männens. Intressant att notera i relation till detta är att också andelen som exponeras för våldsrelaterade arbetsförhållanden är högre bland kvinnorna än bland männen (tabell 1).

	1991	1993	1995	1997	1999	2001	2003	2005
Sjuka eller allvarliga problem								
Totalt	33	35	33	33	34	34	35	36
Kvinnor	42	46	45	45	45	46	47	48
Män	23	24	22	20	21	21	22	23
Kontakt med klienter								
Totalt	83	84	82	82	82	83		85
Kvinnor	84	86	85	85	86	87		88
Män	81	82	78	79	78	80		82
Kväll-, natt- eller skiftarbete								
Totalt	13	16	19	18	20	20	18	
Kvinnor	15	20	23	22	23	23	21	
Män	11	12	15	15	17	16	16	
Ensamarbete (i kritiska situationer)								
Totalt	79	81	71	70	73	73		75
Kvinnor	72	75	66	64	68	69		70
Män	86	87	77	76	78	77		80
Hög anspänning								
Totalt	20	22	24	28	30	27	25	28
Kvinnor	25	27	29	34	36	33	31	34
Män	15	18	19	22	23	21	19	22
Belysning								
Totalt	31	31	29	30	32	34	34	33
Kvinnor	22	22	21	22	24	26	26	25
Män	40	41	38	38	41	43	43	41

Tabell 1. Förändringar över tid av andelarna som enligt AMU 1991–2005 uppgett att de arbetar under våldsrelaterade arbetsförhållanden, totalt samt uppdelat på kön¹⁶.

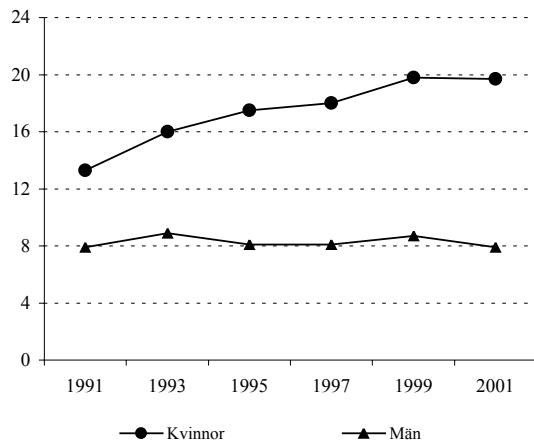
15 Inte heller andelen kvinnor som exponeras för tunga lyft eller andelen män som anger att det föreligger *Risk att förflyttas/permitteras*, som inte får *Hjälp vid svåra uppgifter* eller som exponeras för *Kyla* har förändrats under den studerade perioden.

16 Analyserna för att identifiera vilka arbetsförhållanden som ökar risken för hot och våld har gjorts utifrån AMU 1995–2005. Utvecklingen av dessa förhållanden presenteras dock för perioden 1991–2005. Frågorna om *Kontakt med klienter* samt om *Ensamarbete i kritiska situationer* ingick inte i AMU 2003. Frågan om *kvälls-, natt- eller skiftarbete* förändrades i AMU 2005 och blev inte längre jämförbar med tidigare undersökningar. Därför anges inga värden för dessa variabler 2003 respektive 2005.

I AMU har det visat sig att bland de som exponeras för flera våldsrelaterade arbetsförhållanden samtidigt så är andelen som utsatts för våld högre än bland de som exponeras i lägre grad för våldsrelaterade arbetsförhållanden (visas ej i tabell). Det är sålunda intressant att se hur andelen som exponeras i hög grad för våldsrelaterade arbetsförhållanden förändrats över tid. I det följande kommer hög exponering av våldsrelaterade arbetsförhållanden innebära minst fem av sju förhållanden för kvinnorna och minst sex av nio för männen¹⁷.

För kvinnorna har andelen som exponeras i hög grad för våldsrelaterade arbetsförhållanden ökat (figur 2) under samma period som utsattheten för hot och våld har ökat enligt såväl AMU (figur 1) som ULF. För männen är bilden en annan. Andelen män som utsatts för hot eller våld har ökat enligt AMU (figur 1) medan andelen som exponeras i hög grad för våldsrelaterade arbetsförhållanden varit oförändrad (figur 2).

Figur 2. Utveckling av andelen kvinnor respektive män som enligt AMU 1991–2001¹⁸ arbetar under hög exponering av våldsrelaterade arbetsförhållanden.

17 Utvecklingstrenderna för de som enligt AMU exponeras för 1, 2, 3...etc av de våldsrelaterade arbetsförhållandena samtidigt har analyserats. Brytpunkten för hög respektive låg exponering har satts där utvecklingstrenderna skiljer sig åt. För hela materialet ökade andelen som utsatts för fyra eller fler av de sex våldsrelaterade arbetsförhållandena (det vill säga *Hög anspänning (negativ stress)*, *Belysning*, *Sjukdom eller allvarliga problem*, *Kontakt med klienter*, *Kvälls-, natt- eller skiftarbete* och *Ensamarbete (i kritiska situationer)*) medan de som exponerats för max 3 minskade. För kvinnorna var det mellan de som exponerats för max fyra och de som exponerats för minst fem av de sju arbetsförhållandena (*Hög anspänning (negativ stress)*, *Belysning*, *Sjukdom eller allvarliga problem*, *Kontakt med klienter*, *Kvälls-, natt- eller skiftarbete*, *Ensamarbete (i kritiska situationer)* samt *Lyft*) som det gick att se olika utvecklingstrender. För männen gick brytpunkten vid en exponering av minst sex av de nio arbetsförhållandena (*Hög anspänning (negativ stress)*, *Belysning*, *Sjukdom eller allvarliga problem*, *Kontakt med klienter*, *Kvälls-, natt- eller skiftarbete*, *Ensamarbete (i kritiska situationer)*, *Risk att förflyttas/permitteras*, *Ej få hjälp vid svåra uppgifter* samt *Kyla*). En närmare redogörelse för hur brytpunkten mellan hög respektive låg exponering tagits fram kan erhållas från författaren.

18 Då frågor gällande *Kontakt med klienter* samt *Ensamarbete (i kritiska situationer)* utgått i AMU 2003 och frågan om *Kvälls-, natt- eller skiftarbete* förändrats i AMU 2005 blir resultaten för den samtidiga exponeringen inte jämförbara för dessa år. Därför utgår resultatpresentationen för 2003 och 2005 i figur 2.

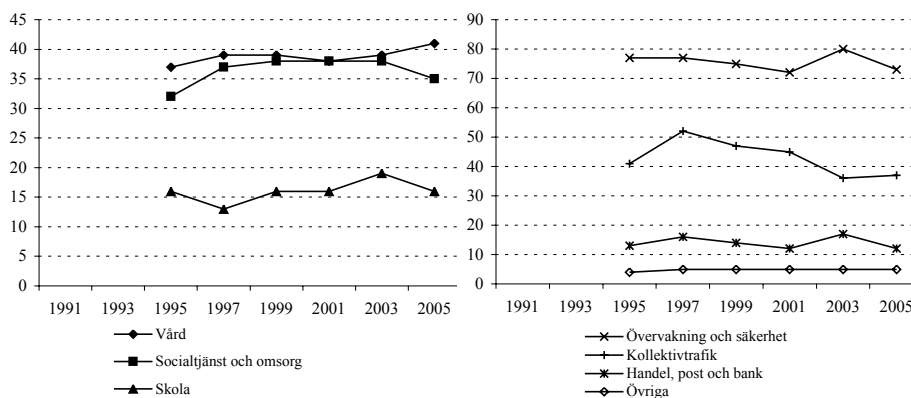
Mot bakgrund av skillnaderna mellan kvinnor och män enligt resultaten ovan, samt utifrån det faktum att vi har en relativt könssegregerad arbetsmarknad (se tabell 2), är det intressant att vidare analysera hur utvecklingen av utsatthet för hot och våld samt exponering för våldsrelaterade arbetsförhållanden ser ut inom olika yrkesgrupper.

Den överrask som kvinnor löper att utsättas för hot och våld generellt försvinner när man ser på de olika yrkesgrupperna var för sig. Enligt AMU är utsatthetsnivåerna påtagligt lika för kvinnor och män inom respektive yrkesgrupp. Endast inom Socialtjänst & omsorg finns det en skillnad och tvärtemot vad man skulle kunna förvänta sig utifrån den generella utsattheten så är det männen som i högre grad är utsatta (tabell 2).

	Övervakn. & säkerhet	Kollektivtrafik	Vård	Socialtj. & omsorg	Skola	Handel, post & bank	Övriga
Andel kvinnor	24	17	88	85	72	63	34
Andel utsatta (95–05)							
Kvinnor	74	42	39	34	16	14	6
Män	76	43	38	52	17	14	5

Tabell 2. Andel kvinnor, samt andel utsatta kvinnor och män, inom respektive yrkesgrupp. Tvärsnitt av AMU 1995–2005.

Enligt ULF (1984/85–2000/01) så har det skett en signifikant ökning av hot och våld inom vård, socialt arbete och skola, yrken där majoriteten av de anställda är kvinnor (Estrada, Nilsson & Wikman 2007). I AMU (1995–2005) framträder inte lika tydliga utvecklingstrender som i ULF, dock går det att se vissa skillnader mellan olika yrkesgrupper (figur 3a och 3b). Det skall betonas att yrkesgrupperna i Estrada, Nilsson & Wikman (2007) och i föreliggande studie inte är helt jämförbara.

Figur 3a. Andel utsatta för hot och våld de senaste 12 månaderna inom (kvinnodominerade) yrkesgrupperna Vård, Socialtjänst & Omsorg samt Skola, enligt AMU 1995–2005.

Figur 3b. Andel utsatta för hot och våld de senaste 12 månaderna inom (mansdominerade) yrkesgrupperna Övervakning & Säkerhet, Kollektivtrafik, Handel, post & bank samt Övriga, enligt AMU 1995–2005.

Skillnaderna är tydliga vad gäller vilka arbetsförhållanden som utgör riskfaktorer för hot och våld inom olika yrkesgrupper. Detta är rimligt med tanke på de olika yrkesgruppernas skilda karaktärer (tabell A2, appendix). Då yrkesgrupperna är relativt vida, är det dessutom troligt att sambanden mellan våld och arbetsförhållanden skiljer sig åt mellan olika sektioner inom grupperna. Gemensamt är dock att de så kallade egenskaperna i yrket (*Kontakt med klienter, Kontakt med sjuka eller personer med allvarliga problem, Kväll-, natt- eller skiftarbete* samt *Ensamarbete*) har tydligast samband med risken att utsättas för våld. Enligt de binära analyserna så utgör *hög anspänning (negativ stress)* en ökad risk inom samtliga yrkesgrupper (tabell A2, kolumn A, appendix). Vid kontroll för övriga arbetsförhållanden är dock riskökningen till följd av denna variabel inte längre lika generell (tabell A2, kolumn B, appendix).

Har då andelen som exponeras i hög grad för våldsrelaterade arbetsförhållanden inom respektive yrkesgrupp ökat? Notera att de index som används för att analysera utvecklingen av andelen med hög exponering ser olika ut för respektive yrkesgrupp¹⁹. De arbetsförhållanden som ingår i indexen är de som i regressionsanalyserna uppvisar en betydande och signifikant effekt även efter kontroll av övriga variabler (tabell A2, kolumn B, appendix).

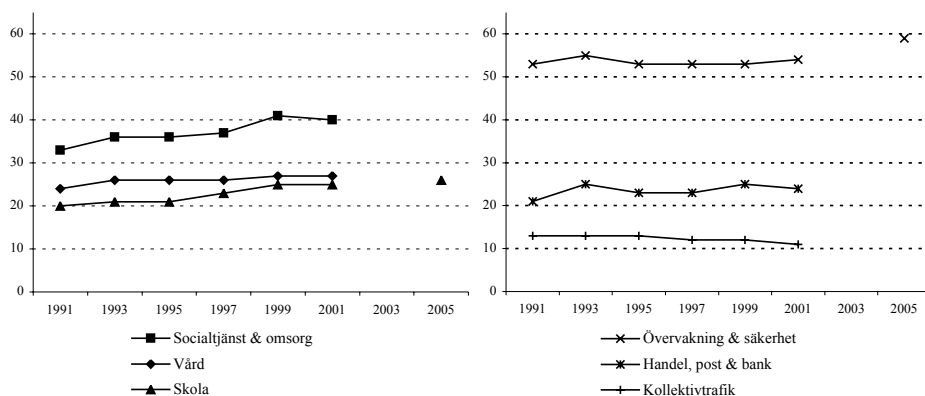
Inom Socialtjänst & omsorg samt, om än i mindre grad, inom Vård sker en viss ökning av andelen med hög exponering för våldsrelaterade arbetsförhållanden under 1990-talet. Bland dem som arbetar inom Skola sker en ökning efter 1995. I övrigt har andelen som exponeras varit relativt oförändrad under perioden 1991–2001 (figur 4a och 4b²⁰).

Kan man då, vid sidan av teorier om ökad anmälningsbenägenhet och vidgade våldsdefinitioner, finna tecken på att ökningen av hot och våld i arbetslivet hänger samman med att exponering för våldsrelaterade arbetsförhållanden blivit vanligare? En okulär jämförelse mellan utvecklingen av andelen utsatta för hot och våld (figur 3a och 3b) å ena sidan och utvecklingen av andelen som exponeras i hög grad för våldsrelaterade arbetsförhållanden (figur 2, 4a och 4b) å den andra indikerar att det föreligger ett visst samband mellan dessa. Inom de yrkesgrupper där andelen utsatta för hot och våld ökar under 1990-talet så har det också skett en förändring mot en ökad exponering för våldsrelaterade arbetsförhållanden²¹.

19 Tillvägagångssättet för att identifiera de med hög respektive låg exponering för våldsrelaterade arbetsförhållanden inom respektive yrkesgrupp är detsamma som presenterats i not 20. Övervakning & säkerhet: minst 2 av 4; Kollektivtrafik: minst 3 av 4; Vård: minst 5 av 9; Socialtjänst & omsorg: minst 4 av 7; Skola: minst 4 av 6; Handel, post & bank: minst 4 av 7; Övriga: minst 5 av 11.

20 Resultat för 2003 utgår då dessa inte är jämförbara med tidigare undersökningar. Endast för Övervakning & säkerhet samt för Skola går det att presentera resultat för 2005 som är jämförbara med tidigare AMU.

21 Inom den stora heterogena gruppen Övriga har andelen utsatta varit oförändrad under den studerade perioden (figur 3b). Inte heller andelen med hög exponering av våldsrelaterade arbetsförhållanden har förändrats (visas ej i figur).

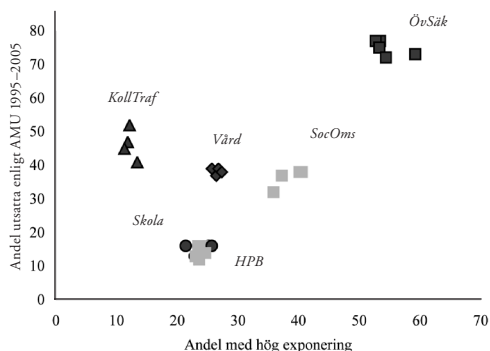
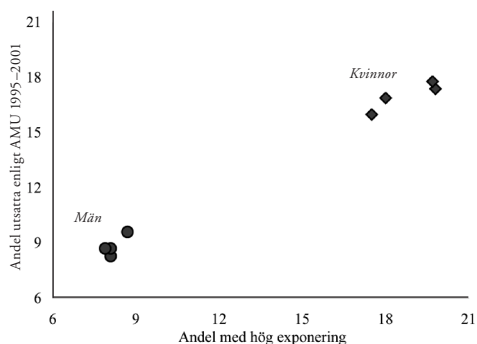

Figur 4a. Andel som exponeras i hög grad för våldsrelaterade arbetsförhållanden inom (kvinno- dominerade) yrkesgrupperna Vård, Socialtjänst & omsorg samt Skola, AMU 1991–2001(2005).

Figur 4b. Andel som exponeras i hög grad för våldsrelaterade arbetsförhållanden inom (mansdominerade) yrkesgrupperna Övervakning & säkerhet, Kollektivtrafik, Handel, post & bank samt inom övriga yrkesgrupper, AMU 1991–2001(2005).

Sammanfaller perioder med hög utsatthet för hot eller våld med perioder då en hög andel exponeras i hög grad för våldsrelaterade arbetsförhållanden? Figur 5a och 5b beskriver just samvariationen mellan andelen som utsatts för hot eller våld samt andelen som exponeras i hög grad för våldsrelaterade arbetsförhållanden. Om en samvariation föreligger så ska plottarna inom respektive grupp hamna längs en rät linje upp mot höger. Detta förhållande råder i högre grad för kvinnorna än för männen. För kvinnorna blir andelen utsatta för hot och våld (y-axeln) högre ju större andel som exponeras i hög grad för våldsrelaterade arbetsförhållanden (x-axeln) (figur 5a). Bland de olika yrkesgrupperna är det endast inom Socialtjänst & omsorg (SocOms) som en ökad utsatthet för hot och våld hänger samman med en ökad hög exponering för våldsrelaterade arbetsförhållanden. Det motsatta gäller exempelvis inom Övervakning & säkerhet (ÖvSäk), när andelen med hög exponering inom denna yrkesgrupp ligger runt 60 procent är andelen utsatta för hot eller våld lägre än när andelen med hög exponering ligger runt 50 procent (figur 5b).

Sammanfattningsvis tycks alltså en ökad exponering av våldsrelaterade arbetsförhållanden i viss mån kunna förklara den ökade utsattheten för hot och våld bland kvinnor men inte för män. Motsvarande skillnad föreligger däremot inte vid en jämförelse mellan kvinno- respektive mansdominerade yrkesgrupper.

Figur 5a. Samvariation mellan andel utsatta för hot och våld och andelen med hög exponering för våldsrelaterade arbetsförhållanden. Kvinnor och män. AMU 1995–2001.

Figur 5b. Samvariation mellan andel utsatta för hot och våld och andelen med hög exponering för våldsrelaterade arbetsförhållanden inom respektive yrkesgrupper. AMU 1995–2001 (2005)²².

Diskussion

I föreliggande studie har ett arbetsmiljöperspektiv antagits för att analysera utvecklingen av andelen utsatta för hot och våld i arbetslivet. Huvudfrågan är om ökningen av hot och våld i arbetslivet kan sättas i samband med att andelen anställda som exponeras för våldsrelaterade arbetsförhållanden har ökat. Resultaten antyder att perioder av ökat hot och våld sammanfaller med perioder av ökad exponering för våldsrelaterade arbetsförhållanden för kvinnor men inte för män.

Den ökning av hot och våld som sker enligt AMU under perioden 1995–2005 är inte särskilt dramatisk, det rör sig om cirka två procentenheters ökning på tio år. Perioden är dock intressant i sammanhanget. Dels har studier av hot och våld i arbetslivet utifrån ULF-data visat att utvecklingen under 1990-talet är unik för den period som sträcker sig från slutet av 1970-talet och fram till mitten av 2000-talet (Estrada, Nilsson & Wikman 2007), dels har det under 1990-talet skett tydliga arbetsmiljöför-sämringar (Bäckman 2001) inom de yrken där utsattheten för hot och våld ökat.

Dynamiken mellan hot och våld och andra arbetsförhållanden är inte självklar. Lika rimligt som att vissa arbetsförhållanden ökar utsatthetsrisken för hot och våld, lika tänkbart är det att uppfattningen om förhållandena på arbetsplatsen påverkas av den egna erfarenheten av hot och våld. Det kan vara så att en vålds- eller hotsituation följs av en känsla av att man inte kan få hjälp i kritiska situationer, eller av att många av de människor man har att göra med i sin yrkesutövning har allvarliga problem.

²² ÖvSäk = Övervakning & säkerhet, KollTraf= Kollektivtrafik, SocOms = Socialtjänst & omsorg, HPB = Handel, post och bank. Endast för Övervakning & säkerhet samt Skola går det, som påpekades i not 20, att jämföra de två trenderna under hela perioden 1995–2005 (se även figur 3a och 3b).

Det kausala sambandet mellan upplevelsen av arbetsmiljön och utsattheten för hot och våld utgör således ett problem vid analyser av det slag som gjorts i föreliggande studie.

Under 1990-talet växer uppmärksamheten mot våld i arbetslivet fram både i lagstiftning och inom forskningen (Wikman 2008). Det är alltså rimligt att den här perioden präglas av olika arbets- och personalinsatser för att göra arbetsplatsen tryggare. I föreliggande studie studeras endast sådana arbetsmiljöfaktorer som kan antas öka risken för hot och våld. Det är dock tänkbart att sambanden mellan de våldsrelaterade arbetsförhållandena och utsattheten för hot och våld varierar över tid till följd av olika preventiva åtgärder på arbetsplatserna.

Enligt SCB:s undersökningar av levnadsförhållanden (ULF) så har yrkesrelaterat hot och våld ökat framförallt bland kvinnor. Ser man på utvecklingen inom olika yrkesgrupper så är det framförallt inom kvinnodominerade yrken som det sker en ökning. Utvecklingen av andelen utsatta skiljer sig dock inte åt mellan könen inom olika yrkesgrupper (Estrada, Nilsson & Wikman 2007). I AMU har andelen utsatta ökat både bland män och kvinnor (figur 1). En jämförelse mellan olika yrkesgrupper visar att ökningen är något tydligare inom kvinnodominerade yrken (figur 4a och 4b) men att utsatthetsnivåerna för män respektive kvinnor är påtagligt lika inom respektive yrkesgrupp (tabell 2). Utifrån detta förefaller skillnaderna i utsatthet för hot och våld mellan kvinnor och män vara mer yrkes- än könsrelaterade.

De skillnader som finns vad gäller vilka arbetsförhållanden som innebär en ökad risk för kvinnor respektive män att utsättas för hot och våld i arbetet kan i viss mån hänföras till de skillnader som finns mellan de kvinno- respektive mansdominerade yrkesgrupperna²³ (jämför tabell A1 och A2, appendix). Andelen som exponeras i hög grad för sådana arbetsförhållanden har ökat bland kvinnorna men inte bland männen (figur 2) liksom inom kvinnodominerade men inte inom mansdominerade yrken (figur 3a och 3b). Samvariationen mellan utsatthet för hot och våld och exponering för våldsrelaterade arbetsförhållanden är också tydligare för kvinnor än för män (figur 5a). Till skillnad från vad som skulle förväntas ifall skillnaden mellan kvinnors och mäns utsatthet är mer yrkes- än könsbunden så är samvariationen mellan hot och våld och hög exponering för våldsrelaterade arbetsförhållanden generellt *inte* tydligare inom de kvinnodominerade yrkena än de mansdominerade (figur 5b). Skillnaderna mellan kvinnor och män, vad gäller samvariation mellan hot och våld och exponering för våldsrelaterade arbetsförhållanden, tycks alltså däremot vara mer köns- än yrkesbunden.

Resultaten visar tydligt att det, inte minst ur ett preventivt syfte, finns anledning att anlägga ett genusperspektiv vid fortsatta studier av vilken roll arbetsmiljön, och förändringar i densamma, spelar för de anställdas risk att utsättas för hot och våld.

23 Till exempel så innebär variabeln *lyft* endast en överrisk för kvinnor samt inom de kvinno- dominerade yrkesgrupperna Vård samt Handel, post och bank. Att *ej få hjälp vid svåra uppgifter* samt *kyla* innebär en överrisk endast bland män samt inom den mansdominerade yrkesgruppen Övervakning & säkerhet.

Ur ett kriminologiskt perspektiv är det rimligt att tänka sig att en ökad uppmärksamhet leder till att anmälningsbenägenheten samt känsligheten för vad som uppfattas som våld ökar.

Utifrån analyser av ULF-data ser förändringarna i anmälningsbenägenheten olika ut inom olika yrkesgrupper. Detta gör det svårt att dra några generella slutsatser om hur anmälningsbenägenheten för arbetsplatsvåld utvecklats (Estrada, Nilsson & Wikman 2007). Det finns dessutom tendenser som pekar mot att det skett förändringar i vad/vilka som uppfattas som våld/våldsverkare (Wikman 2008). Vissa arbetsförhållanden ökar risken för de anställda att utsättas för hot och våld. Förändringar i arbetsmiljön kan dock enligt föreliggande studie inte på något enkelt eller generellt sett fungera som förklaring på utvecklingen av hot och våld, sambandet tycks vara mer komplext än så, inte minst ur ett könsperspektiv.

Det är med stor sannolikhet så att de olika dimensionerna (ökad anmälningsbenägenhet, vidgade definitioner och minskad tolerans för våld samt förändringar i arbetsmiljön) hänger samman. Ur ett arbetsmiljöperspektiv är det rimligt att tänka sig att en ökad exponering för ogynnsamma arbetsförhållanden sänker toleransen för ytterligare påfrestningar i arbetsmiljön, så som våld eller hot om våld. Denna toleranssänkning skulle kunna leda till att anmälningsbenägenheten för hot och våld ökar inom de yrkesgrupper där en sådan arbetsmiljöutveckling föreligger. Med en allt större känslighet, delvis till följd av ökad exponering av negativa arbetsförhållanden, är det vidare tänkbart att man uppfattar flera händelser än tidigare som kränkande eller som otillbörligt våld, vilket i sin tur kan leda till att fler olika typer av händelser anmäls. Hur denna process fungerar framstår som en angelägen forskningsuppgift.

Enligt denna studie har förändringar i arbetsmiljön en viss betydelse för utvecklingen av hot och våld i arbetslivet. Resultaten har dessutom på ett tydligt sätt pekat på att det finns en intressant könsaspekt i sambandet mellan arbetsmiljö och denna utsatthet. Utifrån resultaten är det dock uppenbart att förändringar i arbetsmiljön inte ensamt kan tjäna som förklaringsmodell för utvecklingen av registrerat hot och våld i arbetslivet. Vikten av att studera yrkesrelaterat hot och våld utifrån kriminologiska teorier tillsammans med vidare analyser av arbetsmiljöns betydelse blir tydlig i strävandet efter att förstå och tolka uppkomsten och strukturen av hot och våld i arbetslivet som samhällsproblem.

Referenser

- AFS (1993:2) "Våld och hot i arbetsmiljön. Arbetarskyddsstyrelsens kungörelse med föreskrifter om åtgärder mot våld och hot i arbetsmiljön samt allmänna råd om tillämpningen av föreskrifterna", Arbetarskyddsstyrelsen, Stockholm. http://www.av.se/lagochratt/afs/afs1993_02.aspx
- Andersson, C.A., Andersson, K.B. & Deuser, W.E. (1996) "Examining an affective aggression framework: Weapon and temperature effects on aggressive thoughts, affects and attitudes", *Personality and Social Psychology Bulletin*, 22:366–376.

- Balvig, F. & Kyvsgaard, B. (2006) "Volden i Danmark 1995 og 2005" http://www.justitsministeriet.dk/fileadmin/downloads/Forskning_og_dokumentation/vold_i_danmark.pdf
- Baron, R.A. & Neuman, J.H. (1998) "Workplace aggression – the iceberg beneath the tip of workplace violence: evidence on its forms, frequency, and targets", *Public administration quarterly*, 1998.
- Brink, O. & Mathiesen Bech, C. (2003) "Voldens udbredelse", s 19–29 i *Det Kriminalpreventive Råd, Vold på arbejdspladsen. En håndbøg om forebyggelse*. Glostrup, Danmark.
- Bäckman, O. (2001) "Med välfärdsstaten som arbetsgivare – arbetsmiljön och dess konsekvenser inom välfärdstjänsteområdet på 1990-talet" i Szehelby, M., (red) SOU 2001:52, *Välfärdstjänster i omvandling*. Forskarantologi. Kommittén välfärdsbokslut.
- Camerino, D., Estryng-Behar, M., Conway, P.M., van Der Heijden, B.I.J.M, Hasselhorn, H-M. (2008) "Work-related factors and violence among nursing staff in the European NEXT study: A longitudinal cohort study" *International Journal of Nursing Studies*, 45(1): 35–50.
- Christiansen, J.M. (2005) *Vold på arbejdet – med saerlig vaegt på FTF-medlemmers arbejdspladser*, Köpenhamn: CASA.
- Cole, L.L., Grubb, P.L., Sauter, S.L., Swanson, N.G., Lawless, P. (1997) "Psychosocial correlates of harassment, threats and fear of violence in the workplace", *Scandinavian Journal of Work Environmental Health*, 23:450–457.
- Depp, F.C. (1983) "Assaults in a public mental hospital", s 21–43 i Lion, J. R. & Reid W.H. (red) *Assault within psychiatric facilities*. New York: Grune & Stratton.
- Di Martino, V. (2003) "Relationship between work stress and workplace violence in the health sector", Working paper of the joint ILO/ICN/WHO/PSI Programme on Workplace violence in the health care sector. Geneva.
- Estrada, F. (1999) *Ungdomsbrottslighet som samhällsproblem. Utveckling, uppmärksamhet och reaktion*. Avhandlingsserie 3, Kriminologiska institutionen, Stockholms universitet.
- Estrada, F., Nilsson, A. & Wikman, S. (2007) "Det ökade våldet i arbetslivet. En analys utifrån de svenska offerundersökningarna", *Nordisk tidskrift för kriminalvidenskap*, 94 (1):56–73.
- EWCO, European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions (2007) "Violence, harassment and discrimination in the workplace", kapitel 4 i Fourth European Working conditions Survey. Hämtat från Internet 2007: <http://www.eurofound.europa.eu>
- EWCO, European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions (2006) "Violence, bullying and harassment in the workplace", Rapport tillgänglig på internet: <http://www.eurofound.eu.int>
- Findorff, M.J., McGovern, P.M., Wall, M., Gerberich, S.G. & Alexander, B. (2004) "Risk factors for work related violence in a health care organization", *Injury prevention* 10:296–302.

- Gage, M., & Kingdom, D. (1995) "Breaking the cycle of aggression", *Journal of Nursing Administration*, 25 (12):55–64.
- Heiskanen, M. (2007) "Violence at Work in Finland; Trends, Contents, and Prevention", *Journal of Scandinavian Studies in Criminology and Crime Prevention* 8:22–40.
- Hultberg, A., Dellve, L. & Ahlberg, G. (2006) *Vägledning för att skapa goda psykosociala arbetsförhållanden i arbeten med klienter och patienter*. ISM-rapport 3. Institutet för stressmedicin.
- Hurrell J.J.Jr., Worthington K.A., Driscoll, R.J (1997) "Job stress, gender and workplace violence: Analysis of assault experiences of state employees", s 29–49 i Vanden Bos G.R., Bulatao, E.Q. (red.) *Violence on the Job*. Washington DC: American Psychological Association.
- Karasek, R. & Theorell, T. (1990) *Healthy work: Stress, productivity and reconstruction of working life*. New York: Basic Books.
- Kop, N., Euwema, M., Schaufeli, W. (1999) "Burnout, job stress and violent behaviour among Dutch police officers", *Work & Stress* 13(4):326–340.
- Lawoko, S., Soares, J.J.F., Nolan P. (2004) "Violence towards psychiatric staff: a comparison of gender, job and environmental characteristics in England and Sweden", *Work & Stress* 18(1):39–55.
- Marklund, S. & Wikman, A. (2000) "Inledning", s. 9–25 i Marklund, S. (red) *Arbetsliv och Hälsa 2000*. Stockholm: Arbetslivsinstitutet.
- Mayhew, C. (2000) *Preventing client-initiated violence: A practical handbook*, Australian Institute on Criminology Research and Public policy Series No. 30.
- Menckel, E. & Hultin, A. (2004) "Arbeten med risk för hot och våld", s 345–361 i Gustavsson, R.Å. & Lundberg, I. (red) *Arbetsliv och hälsa*. Stockholm: Arbetslivsinstitutet.
- Menckel, E. & Viitasara, E. (2002) "Threats and violence in Swedish care and welfare – magnitude of the problem and impact in municipal personnel", *Scandinavian Journal of Caring* 16:376–385.
- Neumann, JH., Baron, RA. (1998) "Workplace Violence and Workplace Aggression: Evidence Concerning Specific Forms, Potential Causes, and Preferred Targets", *Journal of Management* 24 (3):391–419.
- Poster, E.C. (1996) "A multinational study of psychiatric nursing staff's beliefs and concerns about work safety and patient assault", *Archives of psychiatric nursing* 10 (6):365–373.
- Sandström, S. (2000) "Myter och konflikter", s 73–101 i Menckel, E. (red) *Hot och våld i vård och omsorg. Fakta, forskning och förebyggande arbete*. Stockholm: Arbetslivsinstitutet.
- SCB (2006) *Arbetsmiljön 2005*. Sveriges officiella statistik, statistiska meddelanden AM 68 SM 0601.
- Viitasara, E. & Menckel, E. (2002) "Developing a framework for identifying individual and organizational risk factors for the prevention of violence in the health-care sector", *Work* 19(2): 117–123.
- Viitasara, E., Sverke, M. & Menckel, E. (2003) "Multiple risk factors for violence

to seven occupational groups in the Swedish caring sector”, *Industrial Relations* 58:202–231.

von Hofer, H. (2006) ”Ökat våld och/eller ökade definitioner?”, *Nordisk Tidsskrift for Kriminalvidenskap* 93:193–208.

Wikman, S. (2008) ”Våld på jobbet. Beskrivningar av våld i arbetslivet 1978–2004 i facklig press”, *Sociologisk Forskning*, nr 3.

Författarpresentation

Kristina Jerre är doktorand vid Kriminologiska institutionen vid Stockholms universitet. Hon deltar i forskningsprojektet Våld i arbetslivet: Ett samhällsproblems uppkomst, utveckling och struktur.

Appendix

Tabell A1. Resultat (oddskvoter) från logistiska regressioner på utsatthet för hot och våld i arbetet för tvärsnitt av förvärvsarbetande i Sverige (AMU) 1995–2005, (16–64 år) samtliga samt uppdelat på kön. Kolumn A: binära analyser; kolumn B: kontroll för psykosociala och fysiska arbetsförhållanden samt egenskaper i yrket; kolumn C: kontroll för samtliga variabler inklusive yrkesgrupper.

	Samtliga (n = 105 023)		
	A	B	C
Egenskaper i yrket			
Sjukdom eller allvarliga problem	12,27***	8,73***	5,95***
Kontakt med klienter	5,85***	3,19***	2,58***
Jobbar kväll, natt eller skift	4,79***	3,29***	2,45***
Ensamarbete (i kritiska situationer)	1,81***	1,45***	1,45***
Psykosociala arbetsförhållanden			
<i>Stress</i>			
Hög anspänning (negativ stress)	3,18***	1,67***	1,61***
Passiva jobb	2,00**	1,27***	1,16*
Aktiva jobb	1,44***	1,28***	1,36***
Låg anspänning	1	1	1
<i>Jobbosäkerhet</i>			
Risk för nedskärning	1,68***	1,19***	1,16**
Risk att förflyttas/permitteras	1,48***	1,13**	1,12*
Svårt att hitta likvärdigt jobb	0,72***	0,86***	0,89**
Tillfällig anställning	1,28***	ns	0,90*
<i>Socialt stöd</i>			
Ejstöd från kamrater och/eller chefer	1,21***	1,15***	1,14**
Ej hjälp vid svåra uppgifter	1,08*	ns	1,16*
Fysiska arbetsförhållanden			
Luft	1,53***	1,15***	1,16***
Belysning	1,55***	1,37***	1,43***
Buller	0,94**	ns	1,16***
Kyla	ns	ns	ns
Yrkesgrupper			
Övervakning och Säkerhet	56,96***		21,07***
Kollektivtrafik	13,71***		5,10***
Vård	11,60***		2,43***
Socialtjänst och omsorg	10,38***		3,43***
Skola	3,46***		1,74***
Handel, post och bank	3,00***		2,69***
Övriga	1		1
2LL		p<.001	

*p<.05, **p<.01, ***p<.001

Kommentar till tabell A1: Enligt de binära analyserna (Kolumn A) är det endast *Svårt att hitta likvärdigt jobb* som inte har ett samband med en ökad risk att utsättas för hot och våld i arbetet. För många variabler är effekterna små men ändå tydligt signifikanta. Vid kontroll för de psykosociala och fysiska arbetsmiljövariablerna sker inga stora förändringar i oddskvoterna jämfört med vid de binära analyserna (visas ej i tabell). Däremot minskar den betydelse som arbetsmiljövariablerna har på risken att utsättas för hot eller våld när kontroll görs även för egenskaper i yrket (Kolumn B).

Kvinnor (n = 51 587)			Män (n = 53 426)		
A	B	C	A	B	C
10,75***	6,92***	5,24***	13,04***	10,98***	6,59***
5,59***	2,83***	2,48***	5,34***	3,80***	2,52***
4,98***	3,04***	2,47***	3,94***	3,82***	2,43***
1,98***	1,48***	1,46***	2,12***	1,36**	1,47***
2,76***	1,45***	1,50***	3,19***	2,01***	1,98***
1,87***	ns	ns	2,03***	1,47***	1,31*
1,48***	1,27**	1,34***	1,44***	1,27*	1,47***
1	1	1	1	1	1
1,50***	1,17**	1,17**	1,82***	1,28**	ns
1,41***	ns	ns	1,54***	1,27**	1,34***
0,67***	0,87**	0,87**	0,83***	0,85**	ns
ns	0,88*	0,86*	1,49***	ns	ns
1,27***	1,13**	1,15**	1,35***	1,14*	1,16*
ns	ns	ns	1,36***	1,20*	1,31**
2,29***	1,31***	1,21***	1,14**	ns	ns
2,07***	1,44***	1,46***	1,54***	1,19*	1,41***
1,14***	1,10*	1,17**	ns	ns	ns
1,20***	ns	ns	1,42***	1,31***	1,51***
44,08***		15,71***	65,69***		23,50***
11,25***		5,03***	15,41***		5,38***
10,05***		2,10***	12,40***		3,25***
8,06***		2,70***	22,26***		8,37***
2,91***		1,41***	4,12***		2,59***
2,64***		2,28***	3,19***		2,97***
1		1	1		1
	p<.001			p<.001	

Kontroll för de olika yrkesgrupperna påverkar inte arbetsmiljövariablernas samband med hot och våld däremot minskar betydelsen av egenskaperna i yrket. Detta kan rimligen bero på att yrkesegenskaperna i viss mån utgör själva kärnan i respektive yrke. I kolumn C har oddskvoterna för de variabler som ingår i de index som används vid analyser av exponeringen för våldsrelaterade arbetsförhållanden markerats med fet stil.

Tabell A2. Resultat (oddskvoter) från logistiska regressioner på utsatthet för hot och våld i arbetet för tvärsnitt av förvärvsarbetande i Sverige (AMU) 1995–2005, (16–64 år). Uppdelat på yrkesgrupper. Kolumn A: binära analyser; kolumn B: kontroll för samtliga variabler.

Arbetsförhållanden	Övervakning & Säkerhet (n = 704)		Kollektivtrafik (n = 838)		Vård (n = 6651)	
	A	B	A	B	A	B
Egenskaper i yrket						
Sjukdom eller allvarliga problem	6,26***	9,72***	4,10***	3,68***	9,14***	5,62***
Kontakt med klienter	10,75***	6,41*	4,42**	ns	1,56*	ns
Jobbar kväll, natt eller skift	2,83***	ns	2,23***	2,98***	3,86***	2,86***
Ensamarbete (i kritiska situationer)	1,87**	ns	3,18**	2,98**	1,63***	1,45***
Psykosociala arbetsförhållanden						
<i>Stress</i>						
Hög anspänning (negativ stress)	1,84*	ns	2,38**	ns	1,77***	ns
Passiva jobb	ns	ns	ns	ns	1,65***	ns
Aktiva jobb	ns	ns	ns	ns	ns	ns
Låg anspänning	1	1	1	1	1	1
<i>Jobbosäkerhet</i>						
Risk för nedskärning	ns	ns	ns	2,26*	1,41***	ns
Risk att förflyttas/permitteras	ns	ns	ns	ns	1,49***	1,26**
Svårt att hitta likvärdigt jobb	ns	ns	ns	ns	0,75***	0,78**
Tillfällig anställning	ns	ns	0,44**	ns	ns	ns
<i>Socialt stöd</i>						
Ej stöd av kamrater och/eller chefer	ns	ns	1,58**	ns	1,27***	1,29**
Ej hjälp vid svåra uppgifter	ns	4,53*	1,72*	ns	ns	ns
Fysiska arbetsförhållanden						
Lyft	2,01**	ns	ns	ns	3,24***	1,71***
Belysning	2,66***	ns	2,14***	ns	2,10***	1,37***
Buller	ns	ns	2,07***	ns	1,43***	1,33**
Kyla	2,67***	5,27***	1,41*	ns	1,97***	1,34*

*p<.05, **p<.01, ***p<.001

Socialtjänst & omsorg (n = 6530)		Skola (n = 5718)		Handel, Post och Bank (n = 4224)		Övriga (n = 52 505)	
A	B	A	B	A	B	A	B
8,67***	6,49***	3,78***	2,80***	3,13***	2,83***	8,85***	7,93***
3,32***	3,04***	ns	ns	3,14**	ns	4,23***	2,71***
2,72***	2,45***	ns	ns	2,19***	1,73**	1,96***	2,18***
1,64***	1,32**	2,78***	1,81***	2,05***	1,62**	2,19**	1,42***
1,42***	1,54***	2,97***	1,85**	3,88***	2,16**	3,37***	2,39***
ns	ns	1,50*	ns	1,93**	ns	1,58***	1,45**
1,20*	ns	1,69**	ns	2,16***	ns	2,09***	1,79***
1	1	1	1	1	1	1	1
ns	ns	1,32*	ns	1,79**	ns	1,50***	ns
ns	ns	1,30**	ns	1,57**	1,58*	1,52***	1,27**
0,84**	ns	0,75***	ns	0,71**	0,61**	ns	ns
0,85*	ns	0,75*	ns	ns	ns	ns	ns
1,25***	ns	1,47***	1,34**	1,34**	ns	1,53***	ns
ns	ns	1,52***	ns	1,61**	ns	1,67***	1,37***
ns	0,77**	1,25*	ns	2,20***	2,20***	1,26***	ns
1,71***	1,48***	1,83***	1,34**	2,01***	1,70**	1,71***	1,36***
0,81**	1,21*	3,30***	2,64***	2,16***	ns	1,19***	ns
0,68***	ns	1,30**	ns	1,70***	ns	1,48***	1,25**

Kommentar till tabell A2: En stor del av de variabler som i hela materialet har ett samband med utsatthet för hot och våld är inte längre signifikanta när man ser på de olika yrkesgrupperna för sig. Inom gruppen Övriga är dock de flesta effekterna signifikanta. Troligtvis finns det förhållanden som utgör riskfaktorer inom de olika yrkesgrupperna men som inte går att mäta med AMU. Det är rimligt att risken för hot och våld ökar inom Handel, post & bank, och för all del även inom Övervakning & säkerhet samt inom Kollektivtrafik, om man hanterar stora summor av kontanter och i synnerhet om man dessutom gör det på egen hand. Det är vidare rimligt att det finns interaktionseffekter dels mellan de våldsrelaterade variablerna i analysen och dels med variabler som inte fångats upp i denna studie och dessutom med förhållanden som verkar hämmande på utsattheten för hot och våld.

Survey Research and Sociology

Martin Bulmer

Professor emeritus i sociologi, University of Surrey, Storbritannien

One of the distinguishing features of the discipline of sociology is its concern with methods and methodology. By contrast with disciplines as various as history, anthropology, art criticism and economics, sociologists are often criticised for being excessively concerned with methodological preoccupations and with spending unnecessary time and effort establishing the basis of the knowledge and research findings which they present. This preoccupation really needs no defence. From the time at least of Max Weber onwards, a healthy debate has gone on among sociologists, at both the level of general methodology and in relation to particular research methods, about the “scientific” basis of sociological knowledge and about the warrants for the statements which sociologists make.

If sociology is justifiably self-reflective about its methodological stance, a further issue which receives widely differing answers is whether sociology is characterised by use of *particular* methods. Is there one method which is most characteristic of the discipline, which embodies its approach and which is most characteristic of what sociologists do when they conduct empirical social research? Arguably the reason that economists and anthropologists are less preoccupied with methods is that there is a greater degree of agreement about the methods which are used, and to a considerable extent taken for granted, by members of the discipline. In anthropology, for example the mystique around “field work” as a *rite de passage* is a very strongly held principle, while many anthropologists have traditionally maintained that they are studying “other” cultures than their own, and are not equipped to carry out studies of their own society. [This view has always been disputed and is not held by some younger social anthropologists].

This note is concerned with the relationship between sociologists and one particular research method, large scale social survey research, typically using large national samples selected using probability methods. These reflections are prompted by my own sociological career over the last forty years, coming into sociology from the study of history in the early 1960s, pursuing an interest in research methods throughout most of the intervening period, and in the later years of full time employment working intensively for much of my time over a five year period on two projects concerned with disseminating information about large-scale UK social survey research to the UK academic community. This recent experience has made me acutely aware of the ambivalence of perhaps a majority of UK sociologists toward survey research, and an awareness that the principal UK academic developments in survey research are not necessarily being carried out by sociologists.

One does need to distinguish between disciplines, one of which is sociology, research methods, one of which is survey research, and techniques of investigation, such as questionnaire construction and interviewing, which are part of the building blocks of particular methods. The degree of fit between discipline and method varies, and a

number of disciplines may have interests in developing and advancing particular techniques. So the map with which one is working is not simple.

The change which has occurred is epitomised in my own experience over forty years. In the “research methods” course which I was taught as an undergraduate studying sociology at the London School of Economics and Political Science in the early 1960s, “research methods” were treated as synonymous with survey methods, and the course was taught by professor of social statistics Claus Moser [now Lord Moser] on the basis of his standard textbook *Survey Methods in Social Investigation* [1957;1967]. A few years later I was involved in debate about what postgraduates should be taught [Bulmer 1972]. Today, the teaching of survey methods to sociology students in the UK rarely forms a major part of a basic methods course in UK undergraduate degrees in sociology, and in many courses, exposure to quantitative methods is relatively light. Interest in qualitative methods is generally greater, and a degree of polarisation has taken place between quantitative and qualitative methods which has had unfortunate consequences. Indeed, one major reason for the existence of the two resources which I was involved in running, the ESRC Question Bank from 2000 to 2008 and the ESRC Survey Link Scheme from 2002 to 2007, was the perception by the UK Economic and Social Research Council that the infrastructure for survey methods in UK universities was not strong and needed strengthening. It therefore devoted resources to building up these facilities.

The sceptical reader may at this point pose the question: why should there be a particular affinity between the discipline of sociology and the practical activity going under the name of social survey research? Part of the warrant for considering that there is some connection between the two, lies in the history of empirical social investigation [Bulmer 1987]. The social survey generally has been a major tool of social investigation for more than one hundred years, and although not synonymous with the development of academic sociology, it has been a very important part of that tradition [cf Bulmer, Bales and Sklar 1991]. One needs to distinguish between the early systematic surveys, mostly locality based, and the modern probability surveys. The UK poverty studies of Charles Booth and Seebohm Rowntree in the late nineteenth and early twentieth centuries were important both as steps in the establishment of the systematic study of society on a scientific basis and in making the institutionalisation of empirical social inquiry possible. In Europe, sociology developed somewhat later as a growing subject in universities, but the existence of the social survey was an important signal of its distinctive subject matter. In the early development of sociology in the UK, the subject often had particularly close links with the study of social policy and administration, where the social survey tradition held powerful sway.

The early history of the social survey prior to 1940 was the history of studies of social conditions usually conducted in particular localities without benefit of ideas of probability sampling or representativeness. There were a few exceptions to this – the Norwegian statistician Kiaer and the English statistician A L Bowley – but the first major application of probability sampling in surveys was in the US market research industry in the 1930s by pioneers such as George Gallup. The triumph of Gallup’s 1936 presidential election prediction over the flawed *Literary Digest* poll was an early marker. So-

cial survey research began to become established in the federal government, and studies such as *The American Soldier* run by a team of academic survey specialists helped to establish the reputation of surveys based upon probability sampling methods. The US Current Population Survey began as a government survey based on probability methods in 1940 within the Works Progress Administration, devoted initially to surveying economic activity and providing a measure of unemployment in the national economy [Bregger 1983]. Parallel developments began to take place in European governments after the end of World War Two in 1945, for example the initiation of the Family Expenditure Survey in the UK from 1953. In 1951, P C Mahalanobis inaugurated the Indian National Sample Survey, the first national household sample survey in the world.

Parallel with the development of survey research in government and the private sector, academic survey research flourished in the immediate post-war period. In the United States, scholars such as Paul Lazarsfeld, Samuel Stouffer, Louis Guttman, Hannan Selvin and Peter Rossi established the social survey as an instrument of sociological research, and institutions such as the National Opinion Research Center in Chicago, the Columbia Bureau of Applied Social Research and the Michigan Institute of Social Research became the leading centers for the dissemination of survey research into academic social science. In the UK the developments were somewhat slower, and there was a failure to institutionalise social survey methods, but individual sociologists such as David Glass, W G Runciman, A H Halsey and John Goldthorpe undertook major social survey projects and emphasised the centrality of social survey research for sociology.

Yet social survey research has remained somewhat peculiar as a type of research method in sociology. Other kinds of research method such as ethnographic research, historical and comparative research, documentary research, life history research, for example, are primarily methods of academic social science research developed by academics within the confines of academic disciplines [which are not confined to sociology]. Social survey research, on the other hand, has a substantial presence beyond the academic world, in commercial market research and in government. Professional survey research is practiced there by researchers who, though often educated in the social sciences, are not primarily social scientists but identify themselves professionally as survey researchers.

Many years ago Jean Converse, in her comprehensive history of survey research in the United States up to 1960 [1987], pointed out the peculiar characteristics of the field, positioned, as she put it, orthogonally to academic social science, both by virtue of its spanning the non-academic and academic worlds, and by its strongly interdisciplinary character within the academic disciplines. "Survey research" is not itself an academic discipline, perhaps it can be termed a "quasi-discipline". It is found inserted into departments of sociology, political science, psychology, public health and statistics, among others. It has a specialist literature [for example, the John Wiley series] but no single academic home. It has developed journals which specialise in aspects of survey methodology, for example the Journal of Official Statistics [JOS], published by Statistics Sweden. Social survey research's lack of a disciplinary home is a key part

of the picture in discussing the relationship between survey research and the discipline of sociology.

The question of the relationship between survey research and sociology is not really separable from debates about the scientific status of sociology. Does this account for the ambivalence with which survey research is currently viewed by many sociologists? Consider two issues which have preoccupied me in my role as Director of the Survey Link Scheme and the Question Bank.

The Survey Link Scheme [Bulmer 2008] has been a modest attempt to bridge between the academic world and professional survey research by providing participants with a two-day experience, the first attending a seminar in a university laboratory centred on a particular large scale government survey such as the General Household Survey or the Family Resources Survey. In the morning participants were given an introduction to web resources about surveys and to Computer Assisted Personal Interviewing [CAPI], which is not widely covered in UK social science methods courses [cf Couper et al 1998]. The morning ended with a 30-minute video about interviewing produced by the National Centre for Social Research, the UK independent professional survey organisation, in which four of their interviewers talked about aspects of the interview process in considerable detail. In the afternoon, professional staff of the organisation which conducted the survey, such as Office for National Statistics, NatCen or British Market Research Bureau, would focus on one survey, go through the CAPI version of the questionnaire, and discuss aspects of the design of the fieldwork of the survey. The focus was heavily upon the data collection side of the survey, not upon data analysis.

The second day provided to participants in the Scheme was the opportunity to go out for the day with a professional interviewer to experience survey research at first hand. This was arranged between the participant and the survey organisation under the auspices of the Survey Link Scheme, and could take place in different parts of the UK according to the residence of the participant. It did not involve such extensive travel as participation in the first day, and had an even more practical emphasis than the first. Feedback from those who took part in the Scheme indicated a high degree of positive evaluation, and that the experience had been an eye-opening one, even for those who were involved in the analysis of data from a particular survey. One aim of the Scheme, of course, was to do something to counterbalance the very strong emphasis in quantitative methods courses in sociology upon data analysis and suitable software [eg SPSS, STATA] for handling data. Aspects of data collection [eg questionnaire design] are relatively neglected topics in survey pedagogy, and one aim of the Scheme was to remedy this lack.

The Scheme was given the task of increasing the number of participants, and successfully did this over three years. My overriding impression, however, was that much of this interest came from disciplines other than sociology, and that those directing social science postgraduate training programmes in disciplines such as sociology, anthropology, political science and psychology had little interest in sending their students on short courses such as those that the Survey Link Scheme provided. Since the

time demand was modest and the costs of the participants were met, I concluded that many of these postgraduate directors did not consider that a detailed first-hand knowledge of survey research was necessary for their students to possess.

The second issue which particularly preoccupied me, as Director of the ESRC Question Bank, was the issue of standardised measurement in the social sciences. The Question Bank was started in 1995 and went public on the WWW in 1996. In its first incarnation it thus had a twelve year life at the National Centre for Social Research and at the University of Surrey, for the last eight years under my direction. Qb is now part of the Survey Resources Network, since January 2009 located at the University of Essex as part of the UK Data Archive. I think that Qb in its first decade did a good job in identifying and making available the questionnaires of major UK probability sample surveys, presenting these in the form of PDF files, and making them searchable using a fairly sophisticated search engine which could highlight words in the resulting files discovered. By the end of the project at Surrey we had some 70,000 pages accessible on the Qb web site.

What proved a much greater challenge was to write material about the conceptualisation and measurement of key variables appearing in the many of the surveys presented by Qb. Very good work has been done in the UK over the last decade focused upon the standardisation and measurement of social class [cf Rose and Pevalin 2006], but this topic has tended to be the exception. For many other social variables, there was much less material available, although Qb was committed to trying to commission commentaries upon key social variables and improvements in their measurement. This proved very challenging, one reason being that the professional researchers in survey agencies such as ONS and NatCen had no time to write material for academic consumption, since this was a diversion from the tasks which occupied them in their paid employment. The number of academics in the UK with the capacity and time to write such material was very limited, providing further evidence of the narrow base of survey specialists within disciplines such as sociology. The situation is even more serious in relation to methodological research upon social survey data, where the number of sociologists in the UK carrying out such work can be counted on the fingers of two hands.

The problem is not simply one of sufficient personnel engaged in survey research. There are inherent problems in standardising measurement of many social and political variables, as Heath and Martin [1997] have argued. Sociologists and political scientists seem to lack the willingness to agree with each other which economists have shown in converging upon standard definitions and measurements for key economic terms. The challenge of agreeing upon standard approaches to key variables in sociology is a theoretical challenge which has not had the same priority which it has had in the generalising science of economics. To be sure, there are other intractable problems in the design of questionnaires around the justification for how variables are operationalised in survey design. [See for example Saris and Gallhofer 2007.] But these general issues remain to challenge the sociologist who seeks to make use of survey methods in research. This note has focused on the UK situation, but I am sure that similar issues have arisen in the Swedish context.

References

- Bregger, John E/Bureau of Labor Statistics (1983) "The Current Population Survey: a historical perspective and the BLS's role" Washington DC: Bureau of Labor Statistics. <http://www.bls.gov/opub/mlr/1984/06/art2full.pdf> consulted 15/2/2009.
- Bulmer, Martin (1972) "Social Survey Research and Postgraduate Training in Sociological Method" *Sociology* 6: 267–274.
- Bulmer, Martin (2008) A Description of the ESRC Survey Link Scheme 2005–2008 [based upon its Final report]. Guildford Surrey: Department of Sociology, University of Surrey. [http://survey.net.essex.ac.uk/SQB/QB/slsdocs/docs/Description%20of%20SLS%20for%20bidders%20\(web\).pdf](http://survey.net.essex.ac.uk/SQB/QB/slsdocs/docs/Description%20of%20SLS%20for%20bidders%20(web).pdf) consulted 15/2/2009.
- Bulmer, Martin ed. (1987) *Essays on the History of British Sociological Research*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bulmer, Martin, Bales, Kevin, and Sklar, Kathryn Kish, eds (1991) *The Social Survey in Historical Perspective, 1880–1940*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Converse, Jean (1987) *Survey Research in the United States: Roots and Emergence, 1890–1960*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Couper, Mick P., Reginald P. Baker, Jelke Bethlehem, Cynthia Z. F. Clark, Jean Martin, William L. Nicholls II, & James M. O'Reilly, eds (1998) *Computer Assisted Survey Information Collection*. New York: Wiley-Interscience.
- Heath, Anthony and Jean Martin (1997) "Why Are There So Few Formal Measuring Instruments in Social and Political Research?" 71–86 in Lars Lyberg, Paul Biemer, Martin Collins, Edith de Leeuw, Cathryn Dippo, Norbert Schwarz & Dennis Trewin, eds (1997) *Survey Measurement and Process Quality*. New York: Wiley-Interscience.
- JOS Journal of Official Statistics, published by Statistics Sweden. <http://www.jos.nu/> consulted 15/2/2009.
- Moser, C. A. (1957) *Survey Methods in Social Investigation*. London: Heinemann.
- Moser, C. A. & G. Kalton (1967) *Survey Methods in Social Investigation*, second edition. Aldershot, Hants: Ashgate.
- Rose, David and David J. Pevalin (2006). *A Researcher's Guide to the National Statistics Socio-economic Classification*. London: Sage Publications.
- Saris, Willem E. and Irmtraud N. Gallhofer (2007) *Design, Evaluation and Analysis of Questionnaires for Survey Research*. New York: Wiley-Interscience.

Författarpresentation

Martin Bulmer är professor emeritus i sociologi från University of Surrey i Storbritannien. Han är redaktör för tidskriften *Ethnic and Racial studies* (den främsta av etnicitetstidskrifter enligt Thomson Reuters Journal Citation Reports för 2008). Bland hans verk är *Questionnaires* i Sage Benchmarks in Social Research Methods series, 2004 och det med J. Solomos redigerade *Researching Race and Racism*, Routledge 2004.

Recensioner

Christian Abrahamsson (2008) *Topoi/graphein*. Kulturgeografiska institutionen, Uppsala universitet

Alla som har blivit imponerade eller kanske rentav förförda av Johan Asplunds kända formulering att "socialpsykologin är – eller borde vara – en vetenskap *om snedstreck* mellan individ och samhälle", borde läsa Christian Abrahamssons avhandling *Topoi/graphein*. Om man har tagit Asplunds ord på allvar har man nämligen rimligtvis också funderat över hur man gör när man undersöker snedstreck. Alla som har läst sin Asplund noggrant vet också att den snygga formuleringen är lånad. I original, hos kulturgeografen Gunnar Olsson, heter det "–/–" och utgör närmast en vetenskaps-teoretisk kritik av forskning som gärna undersöker de ting som står i relation (– –) men som varken har intresse eller verktyg för att undersöka själva relationen (/). Abrahamsson är en kulturgeograf som har gått i Olssons skola. Hans avhandling vill vara en undersökning av snedstreck, eller som han benämner det: mellanrummet. Han undrar om det är möjligt att (geografiskt) förstå de relationella mellanrum som finns mellan människor, mellan människa och omvärld; om det är möjligt att på något sätt kartografiskt skissa det sociala.

För att undersöka mellanrummet använder sig Abrahamsson av tre filmer och (tre) teoretiska argument. Dessa löper parallellt genom avhandlingens tre huvudkapitel. I det första kapitlet gestaltas det geografiska och sociala utrymmet *Terra Firma* – den fasta marken – av nutida storstadsliv med filmen *Code Inconnu*. I bokens andra kapitel exemplifieras *Terra Nullius* – ingenmanslandet – av *Lord of the Flies*, och i det tredje och sista kapitlet får *Apocalypse Now* representera *Horror Vacui* – rädslan för tomheten. Dessa tre "områden" utgör enligt Abrahamsson olika tidsrumsliga perspektiv med specifika kännetecken och sätt att skapa mening för människor. Vad han vill visa i sina analyser är dock att de inte är stabila, utan snarare stabiliserande, att de inte är fixerade utan fixerande. Det är enligt Abrahamsson med hjälp av denna typ av tidsrumsliga perspektiv som människor lyckas navigera och skapa mening i en oförutsägbär värld. De tre kapitlen vill också visa på en rörelse från det fasta, till det totalt upplösta tillståndet och vad som kan ske med människor i dessa.

Resultatet av undersökningarna står bland annat att utläsa i avhandlingens minimalistiska och radikala form. Här överskrider konventioner och materialet presenteras med intentionen att det eftersökta mellanrummet bokstavligen ska *synas* och *upplevas*. Varje uppslag i bokens tre huvudkapitel utgörs av en a-sida och en b-sida. På a-sidan återberättas scener ur den film som används i kapitlet, och på b-sidorna förs en teoretisk diskussion om relationella positioner, med kommentarer till de filmsekvenser som beskrivits. Tanken är enligt Abrahamsson att det ska vara möjligt att läsa boken

på flera sätt, antingen från a-sidans övre vänstra hörn till b-sidans nedre högra hörn, eller genom att först läsa a-sidorna och sedan b-sidorna. Innehållsförteckningen över bokens parallella disposition utstrålar den utstuderade minimalism som fullbordar avhandlingen. Varje rubrik utgörs av ett enda ord. De tre kapitlen är betitlade med ett (dubbelt) tematiskt begrepp som i sin tur följs av fem (dubbla) underrubriker som behandlar kännetecken, rörelser och skeenden, positionsbestämningar och psykologiska dilemman som följer med de tre perspektiven.

Som läsare övertygas jag av högersidornas text. Framförallt är kapitel två om ”passager” sociologiskt intressant. Här bedrivs en allvarlig argumentation av vad vi inom sociologin kanske bäst känner som tillblivandets ontologi; frågor som vi finner i verk av bl.a. Simmel och Mead. Artikulerandet av det svårbegripliga socialpsykologiska dilemmat vad gäller enskilda individers behov av andra för att över huvud bli sig själva görs här med bravur. Utan att tidigare ha läst vare sig Michel Serres eller Gilles Deleuze övertygas jag här om deras relevans för den sociala frågan. Men för att använda en av de titlar som Abrahamsson själv arbetar med, så upplever jag stundtals avhandlingen som en okänd kod att tyda. Vad som besvärar mig är att jag inte övertygas av a-sidornas bidrag till den text som växer fram på b-sidorna. Utgör filmerna, som Abrahamsson hävdar empiri? Är det verkligen en diskussion av filmerna som genomförs eller innebär de snarare illustrationer av tre mellanrum som framkommit för författaren på annat sätt? Finns verkligen det relationella mellanrummet, det *och* som eftersträvas, mellan empiri och teori, mellan bild och text, annat än som oförmedlad, vit tomhet? Urvalet av filmer och scener förblir också oklart. När bilder från filmerna dessutom återfinns på b-sidorna tappar jag greppet om avhandlingens omsorgsfulla form. Är bilderna på b-sidorna en analys eller har författaren här övergett den form han angett för avhandlingen? Kanske är det helt enkelt ett sådant paradoxalt mellanrum som Abrahamsson vill åstadkomma.

När jag kommer till epilogen som genom nio minimalistiska figurer, tre för varje kapitel, vill förtydliga resultatet av undersökningarna så står jag åter inför den okända koden. Hur ska jag förstå dessa minimalistiska poem? Följer de på varandra? Är de nödvändiga för en förståelse av en social geografi? Är de tillräckliga? Hur förhåller de sig till varandra? Att de tre presenterade mellanrummen är ordentligt utredda står klart, men deras fulla betydelse, vilka andra som eventuellt skulle finnas, och hur dessa skiljer sig från andra försök att begreppsliggöra mellanrummet blir obesvarat. Utan detta är det svårt att helt avgöra betydelsen av det som framkommit. Jag tar hjälp av innehållsförteckningen för att försöka knäcka koden, men är osäker på om jag lyckas.

Trots dessa kritiska anmärkningar om formen vill jag återvända till min inledande uppmaning. Om man är intresserad av att förstå snedstreckat mellan människor så ger Abrahamssons avhandling både insikter i vad det sociala kan innebära och god vägledning i hur detta kan göras. För läsaren som är beredd att anstränga sig litet för att tänka bortom konventioner så har Abrahamssons sätt att arbeta med frågan om det sociala en hel del att bidra med. På det hela taget är *Topoi/graphein* en välskriven och väl genomförd studie med spännande förslag till hur det sociala livet kan för-

stås. Dessutom ger den kunskap om skeenden, tid och rumsligheter som ofta saknas i sociologiska studier.

Jessica Mjöberg, Sociologiska institutionen, Uppsala universitet

Magnus Wennerhag (2008) *Global rörelse: den globala rättviserörelsen och modernitetens omvandlingar*. Stockholm: Atlas

Utvecklingen av både teoretisk och empirisk kunskap om sociala rörelser har i hög grad varit relaterad till rörelsevågor som vid olika tidpunkter brutit fram i det moderna samhället. Dessa rörelsevågor har inte bara utövat inflytande på rörelseforskningen utan på sociologin generellt. Det gäller t. ex. arbetarrörelsens genombrott i Europa under sent 1800-tal – och på 1960-talet de anti-koloniala rörelserna i Syd och studentrörelsen i Nord. På 1980-talet utgjorde en rörelsevåg, knuten till miljö- och de nya freds- och kvinnorörelserna, bakgrunden till teorin om ”nya sociala rörelser”.

Under 2000-talet har det publicerats en rad böcker och artiklar som haft sin utgångspunkt i en samtida global rörelsevåg – ledd av den globala rättviserörelsen – som fick sitt mediala genombrott i samband med protesterna mot WTO-mötet i Seattle 1999 och som sedan, med början 2001, har manifesterats genom de så kallade sociala forumen på lokal, regional, nationell och global nivå. Bara i Sverige publicerades under 2008 fem avhandlingar med anknytning till den globala rättviserörelsen/de sociala forumen.¹ Magnus Wennerhags *Global rörelse* är den mest ambitiösa och omfattande av dessa.

I likhet med många andra arbeten på rörelseforskningens fält syftar avhandlingen att ge ett bidrag inte bara till rörelseforskningen, utan också till den sociologiska kunskaps- och teoriutvecklingen på ett mer generellt plan. I avhandlingens första del, ”Sociala rörelser och modernitetens omvandlingar”, utvecklar Wennerhag sitt teoretiska ramverk i dialog dels med den samhällsvetenskapliga rörelseteorin – från 1840-tal fram till dagens teoridiskussion – dels med generell sociologisk modernitetsteori. Han hämtar sin teori om modernitet från den tyske sociologen Peter Wagner och motiverar detta med att Wagner lyfter fram modernitetens *politiska* dimension.

Ur den första delens dialog med rörelseteorins historia genererar Wennerhag en

1 De övriga fyra är Henrik Nordvall, *I skärningspunkten mellan det globala och det lokala. Tolkningsprocesser och koalitionsbyggande i organiseringen av lokala sociala forum*, Niklas Hansson, *Nätverkspolitik. Organisering, öppenhet och kontroll i Göteborgs Sociala forumprocess 2003–2005*, Pia Brundin, *Politics on the Net: NGO Practices and Experiences* och Mats Pellbring, *Laissez-faire, systemkritik eller reformism? En studie av den svenska opinionsbildande globaliseringsdiskursen i dagspress, 1992–2001*.

serie frågeställningar som utgör utgångspunkten för avhandlingens andra del, ”Den globala rättviserörelsen, globaliseringen och politikens förändringar”, som huvudsakligen är empirisk. Wennerhag besvarar sina frågeställningar med hjälp av en bred uppsättning metoder och ett omfattande empiriskt material. Det viktigaste materialet i undersökningen är de enkätstudier som Wennerhag tillsammans med fyra kollegor genomfört i anslutning till tre lokala sociala forum i Sverige (ett material som också låg till grund för den tidigare boken *Aktivisterna*) – och som jämförs med enkätstudier som gjorts vid europeiska och världssociala forum. Detta material kompletteras med semistrukturerade intervjuer och fokusgruppintervjuer. Ett kapitel utgörs av en relativt fristående studie i form av en textanalys av den svenska mediediskursen om den globala rättviserörelsen. Denna fyller dock en viktig funktion i avhandlingen, eftersom Wennerhag kan visa att resultaten av hans egen studie i många avseenden vederlägger de bilder av den globala rättviserörelsen som etablerats i de svenska medierna. Medan rörelsen i anslutning till demonstrationer mot toppmöten ofta har framställts som ett hot mot demokratin ger Wennerhag en rad belägg för att den tvärtom kan förstås som en demokrati-rörelse. Enligt Wennerhags enkätundersökningar ser aktivisterna det som centralt att demokratisera både nationella och övernationella institutioner, samtidigt som de i sitt eget engagemang uttrycker preferenser för ett gräsrotsorienterat engagemang i förhållande till vad man uppfattar som ett trögrörligt och hierarkiskt partisystem. I anslutning till detta har ett deltagardemokratiskt demokratiideal varit framträdande och här understryker Wennerhag att aktivisterna fäster stor vikt vid att rörelsen *i sig* måste vara demokratisk och bejaka mångfald.

Utöver det faktum att aktivisterna ger uttryck för demokratiska värderingar är rörelsen enligt Wennerhags egen analys en del av en global förändringsprocess som driver fram politiska förändringar, till vilka hör nya former av medborgarskap och transnationella politiska offentligheter. Forumprocessen slår en brygga mellan ”nya” och ”gamla” sociala rörelser genom att kombinera livspolitik med krav på social rättvisa och ett försvar av de offentliga och politiska institutionerna, något som Wennerhag menar bör ses som ett återupprättande av den breda medborgarrollen.

Magnus Wennerhags avhandling är ett gediget arbete och ett betydande bidrag till rörelseforskningen genom sin teoretiskt informerade och systematiska empiriska undersökning av den svenska delen av den globala rättviserörelsen. Wennerhag visar med boken att han har hög kapacitet att formulera och hantera komplexa teorier och analyser, och att han även behärskar en rad sociologiska metoder – och förmår kombinera dem på ett produktivt sätt.

Mina främsta invändningar gäller avhandlingens underbetoning dels av ett konfliktperspektiv på sociala rörelser, dels av ett globalt perspektiv på både rörelseteori och empiriska rörelseprocesser. Jag menar att båda dessa brister är en konsekvens av att Wennerhag har valt att knyta sitt teoretiska perspektiv alltför hårt till en specifik version av modernitetsteorin. Ett tydligare konfliktperspektiv hade möjliggjort en mer kvalificerad analys både av hur den globala rättviserörelsen formats i ett antagonistiskt förhållande till sina opponenter, och av konflikter inom rörelsen, som nu framstår som alltför homogen. En av rörelsernas viktigaste interna konfliktlinjer är

relaterad till förhållandet mellan Nord och Syd, vilket också pekar mot bokens underbetoning av ett globalt perspektiv.

Wennerhag framhåller förvisso att hans egen empiriska undersökning i första hand gäller Sverige. Med tanke på närheten och tillgången till det rika material som finns tillgängligt om europeiska forumaktivister kan det också förefalla rimligt att Wennerhag lägger tonvikt på europeiska jämförelser. Men givet både bokens och rörelsens namn hade en mer utförlig diskussion och problematisering av förhållandet mellan aktivister i Nord och Syd inom den globala rättviserörelsen varit på sin plats. Detta skulle också varit i linje med avhandlingens starka betoning på att den globala rättviserörelsen kan förstås som en rörelse av rörelser.

Detta problem grundläggs i teorigenomgången, där Wennerhag endast ägnar en fotnot åt den kritik som pekat på att rörelseforskare i hög grad formulerat sina generella teorier med utgångspunkt i studier av rörelser i Nord. Det medför att Wennerhag kan hävda att protesterna år 1968 och de nya sociala rörelser som växte fram vid denna tid huvudsakligen var "ett västligt fenomen" (s. 123) – när den viktigaste referenspunkten och politiska erfarenheten för 60-talets aktivister i Väst i själva verket var impulserna från de anti-koloniala rörelserna i Afrika, Asien och Latinamerika. Istället för att vila så tungt på Wagner hade Wennerhag haft stor nytta av att titta närmare på den senare diskussion som diskuterar kolonialismens betydelse för moderniteten i Europa, samt även på den forskning som lyfter fram de anti-koloniala rörelsernas och avkoloniserings betydelse för de så kallade nya sociala rörelserna i väst under efterkrigstiden.

Denna kritik ska emellertid inte överskugga det faktum att avhandlingen berikar vår förståelse av samtida sociala rörelser. Både i Sverige och internationellt börjar vi nu se konturerna av en ny generation rörelseforskare, av en ny fas av kunskaps- och teoriutveckling i anslutning till forskningsfältet sociala rörelser, och kanske också inom sociologiämnet mer generellt – och Wennerhags avhandling bör ses i detta sammanhang.

Håkan Thörn, Sociologiska institutionen, Göteborgs universitet

Zhanna Kravchenko (2008) *Family (Versus) Policy – Combining work and care in Russia and Sweden.* Sociologiska Institutionen, Stockholms Universitet

Zhanna Kravchenkos avhandling undersöker hur familjepolitiken lyckats underlätta för människor att hantera de dubbla kraven från arbete och familj i Ryssland och Sverige. I avhandlingens inledning förs bland annat en diskussion av olika definitioner av familjepolitik. Generellt är familjepolitik oftast definierad som en underavdel-

ning till socialpolitiken eller ett politiskt område som är oberoende av, eller till och med mer omfattande än, socialpolitik. Gränsen mellan välfärdspolitik och familjepolitik är dock fortfarande oklar. Vidare genomför Kravchenko en kritisk analys av tidigare försök, som bland annat gjorts av Gösta Esping-Andersen, att klassificera stater i olika välfärdsstatstypologier. Hon konstaterar att denna typ av indelning av stater i olika typer av välfärdsregimer eller välfärdsstatsmodeller har genomgått omfattande empirisk prövning men även blivit utsatt för omfattande kritik. En allmän kritik är att denna typ av typologisering döljer mer än den visar samt att den suddar ut nyanser och är okänslig för förändring (exempelvis den dramatiska förändringen i Östeuropa). Övrig kritik som tas upp är att välfärdsresurser som familje- och släktskapsband till stora delar negligeras i denna typ av forskning. Ytterligare en kritik mot dessa teoretiska perspektiv är att de är utvecklade och testade på ett begränsat antal länder, företrädesvis västländer.

Kravchenko går vidare med att diskutera det som hon kallar det feministiska eller kön/familjeperspektivet på välfärdsfördelning. Denna inriktning intresserar sig för vad politikens innehåll och form betyder för mäns och kvinnors tillgång till offentliga förmåner och service. Framförallt har dess teorier inkluderat det obetalda arbetet i hemmet, vid sidan av staten och marknaden. Den teoretiska diskussionen landar i en teoretisk modell som för samman de tre dimensionerna staten, familjen och marknaden. Modellen som används för att analysera familjepolitiska inputs/outputs/outcomes i de empiriska avsnitten är en könskontraktstriad: a) *det officiella kontraktet* (i vilken utsträckning familjepolitiken underlättar kvinnors arbetsmarknadsdeltagande) b) *det normativa kontraktet* (i vilken utsträckning familjepolitiken reflekteras i människors attityder) och c) *vardagskontraktet* (i vilken utsträckning familjepolitiken reflekteras i familjens beteende).

Den inledande empiriska delen i avhandlingen analyserar det *officiella kontraktet*. Med hjälp av officiella dokument och statistik undersöker Kravchenko hur familjepolitiken organiseras i Ryssland och Sverige. Här konstateras att både Ryssland och Sverige har implementerat en omfattande familjepolitik som syftar till att stödja en familjemodell som består av två försörjare. Båda länderna har investerat i omfattande barnomsorg, föräldraledighet och finansiellt stöd till barnfamiljer. Däremot har man i Ryssland inte försökt förändra bilden av kvinnan som huvudansvarig för hushållsarbete och omsorg på samma vis som man gjort i Sverige. De så kallade pappamånaderna har signifikant ökat mäns involvering i omsorgen om barnen i Sverige.

Resultaten rörande det *normativa kontraktet* baseras på analyser av tidigare forskning och den internationella attitydundersökningen International Social Survey Program (ISSP). En huvudfråga är huruvida politiska och ekonomiska val har understötts av, och är konsistenta med, individers värderingar. Resultaten visar att trots att andelen förvärvsarbetande kvinnor är hög i båda länderna och familjepolitiken liknande så skiljer sig attityderna åt. I Sverige finns det en korrespondens mellan politik och attityder men i Ryssland är attityderna till kvinnans roll i arbetsliv och familjeliv mer "traditionella" än vad politiken och beteendet bland kvinnor är. Men inte heller i Sverige finns det total konsistens mellan det officiella och normativa kontrakten efter-

som värderingarna är mindre egalitära än vad som kunde förväntas mot bakgrund av den politik som förs i Sverige. Vidare finns det en tendens till att de politiska försöken att utjämna arbetsfördelningen mellan män och kvinnor har gett ett större resultat i Sverige än i Ryssland. Sverige håller på att utvecklas till en *dual-earner/career model* medan Ryssland är kvar i en *dual-earner model* och i en *female-career model*.

Vardagskontraktet analyseras genom intervjuer med individer i Sverige och Ryssland om hur de fördelar betalt och obetalt arbete. Individerna är rekryterade via författarens eget nätverk. Generellt verkar arbetet med att försöka skapa balans mellan arbetsliv och familjeliv vara mer organiserat och planerat i Sverige än i Ryssland. Ryska föräldrar beskriver arrangemangen som tämligen spontana och flexibla, och att man har flera bra alternativ att välja på. En intressant paradox är att den normativa inramningen inte stämmer överens med praktiken i något av länderna. I Sverige lyckas inte alltid par fördela arbete enligt de egalitära idéerna, medan par i Ryssland har betydligt mer traditionella värderingar om hur arbete ska fördelas jämfört med hur de faktiskt fördelar arbetsuppgifter i vardagen.

Kravchenko konstaterar i sin avhandling att det är den generella ansatsen tillsammans med användandet av olika typer av data och metoder som skiljer denna studie från många andra. Jag skulle vilja påstå att detta är både den stora svagheten och den stora styrkan i avhandlingen. Svagheten består i att en sådan ambitiös ansats gör det näst intill omöjligt att knyta ihop och följa upp alla trådar. Exempelvis är det svårt att skapa precision i hur olika begrepp och fenomen förhåller sig till varandra, inte minst när det gäller antaganden om oberoende och beroende variabler, samt kausala riktningar. Det är exempelvis ibland oklart hur begrepp som *officiellt kontrakt*, *förvärvsarbete* och *marknaden*, samt *omsorgsansvar*, *vardagskontrakt* och *familj*, förhåller sig till varandra. Det saknas även till stora delar en diskussion kring hur de olika metoderna kompletterar och berikar varandra, samt hur resultaten förhåller sig till etablerade forskningsresultat och teorier på området. Därmed framhävs inte det faktum att avhandlingens resultat till vissa delar kompletterar brister som Kravchenko pekat ut i den tidigare forskningen.

Styrkan med det omfattande angreppssättet är att Kravchenko belyser forskningsproblemen från olika perspektiv och med olika metoder. Läsaren får en fyllig och nyansrik bild av vad familjepolitiken i Ryssland och Sverige betyder för människors möjligheter att kombinera rollen som försörjare med föräldrarollen. Samtidigt som resultaten från de olika metoderna bekräftar och kompletterar varandra, visar de även på en del motstridiga resultat som gör det svårt att dra generella slutsatser om skillnader och likheter. Denna slutsats är nog så viktig att framhäva med tanke på att många studier på detta område drar långtgående generella slutsatser om hur länder och typer av välfärdsstater förhåller sig till varandra utan att diskutera den komplexitet som omgärdar relationer mellan politik, attityder och praktik. Ett viktigt bidrag i avhandlingen som avslutningsvis måste framhävas är den kunskap som förmedlas om ryska förhållanden när det gäller familjepolitikens utformning och dess konsekvenser.

Mikael Nordenmark, fakultetsopponent

Att vara ordförande

När jag fick ett telefonsamtal i januari 2006 med förfrågan från valberedningen om jag ville kandidera som ordförande för Sveriges Sociologförbund, satt jag vid köksbordet i mitt föräldrahem i Cleveland, Ohio. Mamma hade gått bort blott en vecka tidigare, pappa fem månader tidigare, och mitt sorgearbete var tungt. Jag hade pendlat fram och tillbaka mellan Lund och Cleveland varje månad de senaste tre åren, väldigt medveten om hur mycket man måste intervensera i vilket välfärdssystem som helst om ens föräldrar ska få god omsorg i livets slutskede med bibehållen värdighet.

Jag ställde några frågor till valberedningens ordförande om vad det betyder att vara ordförande för SSF, och sedan tackade jag ja. Jag såg det som en möjlighet. Jag, som så många andra professorer, hade lämnat ett aktivt medlemskap i förbundet för länge sedan. Arbetsgrupperna hade förfallit och det föreföll som om diskussionen hade fastnat vid presentationer av icke färdiga kapitel till en eventuell avhandling eller till och med en skiss till ett möjligt framtida forskningsprojekt. Jag hade, som många andra, gradvis flyttat mitt deltagande i den vetenskapligt kritiska arenan någon annanstans för nödvändig feedback och det umgänge som är så viktigt för både ämnets och ens egen utveckling.

Det var kanske mammas and pappas köksbord som gjorde att jag accepterade förfrågan. Det fördes många väldigt spännande samtal runt det bordet som jag kom ihåg. Det representerar också ganska många positiva känslor och ett självklart förtroende för ens medmänniskor.

Däremot blev jag lite orolig när jag återvände till Lund. När jag berättade för kollegor att jag var ombedd att kandidera till ordförandeposten i SSF blev en förfärad: "Åh nej! Gick du på det, Toni? Så hemskt." Förmodligen blev jag tillfrågad efter det att många, många kollegor tackat nej. Jag blev plötsligt betänksam.

Vid nästa årsmöte valdes jag till ordförande, och fick då reda på att valberedningen inte hade hittat någon som ville vara kassör och att den nya styrelsen (jag) skulle hitta någon. Jag fick också reda på att tidskriften, *Sociologisk Forskning*, hade fått sitt anslag halverat; också det skulle den nya styrelsen klara. Medlemsantalet hade också sjunkit, fick vi reda på, men det hade det gjort under de senaste tre åren. Man var därför inte säker på hur många medlemmar som fanns i förbundet. Inte heller hade vi betalt medlemsavgiften till International Sociological Association trots att ISA skulle ha världskongress i Göteborg 2010. Det var en ganska dystert ny styrelse som tog plats vid detta avdukade bord 2006.

Det var nödvändigt att visa att årsmötet i Sverige kunde vara framgångsrikt. Det var viktigt att engagera alla svenska sociologer, inklusive de mest framgångsrika. Förbundet skulle inte vara någonting som man växer ifrån! Media skulle involveras i allt sociologer producerar. Sådant som publicerades i tidskriften skulle diskuteras på debatt- och kultursidor i dagspressen. Vetenskapsradion skulle tala lika mycket om ny sociologisk kunskap som den gör om medicinska fynd. Antalet medlemmar skulle öka.

Och i början gick det bra. Årsmötet i Lund (2007) hade över 200 deltagare. Kostnaden för utgivningen av tidskriften halverades. Styrelsen blev en "arbetande styrelse" och ärendena på mötena bereddes av ett arbetsutskott. Tjafset minimerades. Men det fanns kvar. Vem ska ha en "arbetsgupp"? Vem ska bli "sammankallande" för en arbetsgrupp? Med mera. Och stora frågor också. Att skriva under ett kontrakt med ISA om att arrangera World Congress; att få igång en fungerande hemsida; att handskas med attacken mot vår hemsida; att gå med underskott efter årsmötet 2008; att få till stånd ett riktigt bokslut efter fem år; att ändra stadgarna så att de skulle stämma med verkligheten.

Men inget av allt detta som har hänt är i närheten av det allvarliga besked vi fick från Per-Åke Wilhelmsson, PROGEK, i slutet av januari 2009. Efter det att förbundet fått igång en riktigt bra verksamhet, ökat medlemsantalet och fått en ekonomisk trygghet så att vi skulle kunna satsa på ett doktorandpris och pengar till arbetsgrupperna, fick vi reda på att VI HAR INGA PENGAR. De medel vi har byggt upp genom åren (ca 450 000 kr) FINNS INTE. Och förmodligen har de inte funnits sedan 1994. Trots att vi fått utdrag från ProSpar varje månad om hur mycket vi har, plus ränta.

Vi har tillhört en ekonomisk förening tillsammans med flera andra vetenskapliga tidskrifter, och den föreningen ska registrera medlemmar och ta hand om inbetalade medlemsavgifter. Genom olika konstruktioner är våra pengar också med i en ansluten ekonomisk sparförening. Denna har sysslat med in- och utlåning av sparkapital till medlemmar. Nu fick vi reda på att pengar lånats ut till en mycket tveksam investering. Sociologförbundets styrelse har varit i kontakt med både Finansinspektionen och ekobrottsjurister på Bolagsverket. Fallet ska anmälas till Ekobrottsmyndigheten för misstänkt ekonomisk brottslighet. Styrelsen har tagit initiativ till en egen utredning som ska lämnas över till polisen.

Håll dig uppdaterat om den fortsatta utvecklingen.

Så det har varit en mycket intressant tid som ordförande! Det är mycket vi har lyckats med men mycket som behöver ytterligare insatser. Man kan inte göra förbundet till en stark vetenskapliga arena på tre år. Det är någonting som man måste sträva efter och arbeta för hela tiden. Vi har sanerat förbundets kostnader under de senaste tre åren och självklart har vi klippt av alla förbindelser med den ekonomiska förening som har haft hand om bland annat vårt förbunds pengar. Vi letar nu efter en bank som vi kan ha en rimligt förtroendefull relation till. Ironiskt nog, som jag förstår det, gick man in tillsammans med andra i den ekonomiska sparföreningen för att den skulle förvalta pengar på bästa sätt utan att gynna en bank. Och den kallas ProSpar, Progressiv Sparkassa Ek För.

Antoinette Hetzler

Ordförande för Sveriges Sociologförbund

Publicering

Sociologisk Forskning accepterar för eventuell publicering vetenskapliga artiklar på svenska (eller annat skandinaviskt språk). Tidskriften tillämnar ett *referee*-förfarande, vilket innebär att artiklar som publiceras i Sociologisk Forskning är bedömda av oberoende kollegor. Sociologisk Forskning accepterar för bedömning endast texter som inte tidigare varit publicerade och accepterar inte för bedömning manuskript som samtidigt erbjuds annan tidskrift eller som bedöms av förlag. Artikel-författare erhåller tre exemplar av det nummer där texten publiceras.

Artiklar

1. För bedömning accepteras endast manuskript som författaren anser färdiga för publicering. Redaktionen accepterar inte synopsis, utkast till artiklar eller i övrigt ofärdiga manuskript.
2. Manuskript – utformade på det sätt som här beskrivs – skickas som word-dokument med e-post till tidskriftens redaktör under adress: sociologiskforskning@soc.uu.se
3. Manuskript accepteras som förslag till korta artiklar, mellan 4 000 och 7 000 ord, eller som förslag till långa artiklar mellan 8 000 och 10 000 ord. Manuskriptet skall vara utskrivet med dubbelt radavstånd och försett med goda marginaler. Nytt stycke görs med indrag med tabulatorn. Manuskript på annat språk än skandinaviskt accepteras för bedömning endast om överenskommelse träffats med redaktören innan manuskriptet skickas till tidskriften.
4. Redaktionen sänder normalt varje artikel till två externa lektörer för bedömning varför författare inte får anges på artikelns första sida (eller på annat sätt framgå av texten). På förstasidan anges endast artikelns titel. På ett separat blad anges artikelns titel, antalet ord, författarnamn, akademisk titel, institution samt den adress och telefonnummer till (huvud-)författaren som redaktionen enklast använder.
5. Redaktionen förbehåller sig rätten att avvisa manuskript som bedöms att inte passa tidskriftens profil. Redaktionen ger inte heller råd eller kommentarer utöver de som erhålls från de av redaktionen anlitade externa bedömarna (i de fall manuskriptet bedömts vara av sådant intresse att det sänts till bedömaren).
6. Manuskriptet skall innehålla en sammanfattning om cirka 150–175 ord på engelska (inklusive översättning av titeln till engelska) samt fem nyckelord (företrädesvis på engelska).
7. En kort författarpresentation (två rader) skall bifogas. Redaktionen förkortar utan samråd längre presentationer.
8. Fotnoter placeras på den sida där noten förekommer (inga slutnoter).
9. Tabeller och figurer skall vara infogade i den löpande texten och även skickas i separata filer i sitt ursprungliga program om det inte är word.
10. Litteraturhänvisningar i löpande text görs enligt följande: (Sontag 1977:35) alternativt Sontag (1977:35).

Referenser

Referenser utformas enligt följande:

Bok:

Pilgrim, D. & A. Rogers (1993) *A Sociology of Mental Health and Illness*. Buckingham: Open University Press.

Artikel:

Haavio-Mannila, E., J.P. Roos & O. Kontula (1996) "Repression, Revolution and Ambivalence: The Sexual Life of Three Generations", *Acta Sociologica* 39 (4):409–430.

Kapitel i bok:

Dryler, H. (1994) "Etablering av nya högskolor: Ett medel för minskad snedrekrytering?", 285–308 i R. Erikson, & J.O. Jonsson (red.) *Sorteringen i skolan*. Stockholm: Carlssons.

Recensioner

Recensioner av såväl sociologiska avhandlingar som annan litteratur (inklusive kurslitteratur) välkomnas och bedöms av redaktionen.

En recension är på maximalt 1 000 ord. Ange författarens namn, bokens titel, utgivningsår, ISBN-nummer och förlag.

Repliker

I syfte att bidra till en levande debatt finns möjlighet att kommentera texter publicerade i tidskriften. Omfånget är cirka 1 000 ord. Kommentarer ska skickas till redaktionen senast 30 dagar efter det att texten publicerats. Författaren till den text som kommenteras kommer – under förutsättning att kommentaren publiceras – att ges utrymme att svara.

POSTTIDNING B

Sociologernas relationsväv

Forskning med juridiska förvecklingar
Fredrik Bragesjö och Margareta Hallberg

Att prata ihop sig i rätten
Ingrid Sahlin

Europeisk familjelycka
Anders Hellström

Ökat hot och våld i arbetslivet
Kristina Jerre

Survey Research and Sociology
Martin Bulmer

Recensioner

Sociologförbundet har ordet

Avs.
Sociologisk Forskning
c/o Sociologiska institutionen
Uppsala universitet
Box 624
751 26 Uppsala

